Neapolis University

HEPHAESTUS Repository **http://hephaestus.nup.ac.cy**

Department of History, Politics and International Studies Master in History

2023-01

þÿ — Å À ¿ ´ ¿ Ç ® Ä É ½ œ ¹ º Á ± Ã ¹ ± Ä Î ½ þÿ À Á ¿ Ã Æ Í ³ É ½ Ã Ä · ˜ µ Ã Ã ± » ¿ ½ ¯ º ·

þÿ “ µ É Á ³ ¬ º · , ˜ µ ¿ ´ Î Á ±

þÿ œ µ Ä ± À Ä Å Ç ¹ ± º Ì Á Ì ³ Á ± ¼ ¼ ± ™ Ã Ä ¿ Á ¯ ± Â , £ Ç ¿ » ® š ¿ ¹ ½ É ½ ¹ º Î ½ • À ¹ Ã Ä · ¼ Î ½ , ¤ µ
þÿ ‘ ½ ¸ Á É À ¹ Ã Ä ¹ º Î ½ £ À ¿ Å ´ Î ½ , ± ½ µ À ¹ Ã Ä ® ¼ ¹ ¿ • µ ¬ À ¿ » ¹ Â ¬ Æ ¿ Å

http://hdl.handle.net/11728/12403

Downloaded from HEPHAESTUS Repository, Neapolis University institutional repository

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Η υποδοχή των Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη»

Θεοδώρα Γεωργάκη

Ιανουάριος 2023

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

«Η υποδοχή των Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη»

Διπλωματική εργασία η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στη Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος

Θεοδώρα Γεωργάκη

Ιανουάριος 2023

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Θεοδώρα Γεωργάκη, 2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφου δεν υποδηλώνει απαραιτήτως και αποδοχή των απόψεων της συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Υπεύθυνη δήλωση

Η Θεοδώρα Γεωργάκη, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο «Η υποδοχή των Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη», αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η δηλούσα

Θεοδώρα Γεωργάκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Περίληψη ……. σελ. 4

Κεφάλαιο 1 – Εισαγωγή …….. σελ. 6

Κεφάλαιο 2 - Εννοιολογικοί ορισμοί …….. σελ. 8
2.1 Η έννοια του πρόσφυγα ……..…….. σελ. 8
2.2 Η έννοια της υποδοχής …….. σελ. 9
2.3 Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας …….. σελ. 10

Κεφάλαιο 3 - Υποδοχή Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη …….. σελ. 15
3.1 Υποδοχή από τον Τύπο της εποχής …….…….. σελ. 15
3.1.1. Εφημερίς των Βαλκανίων ……...…….. σελ. 16
3.1.2. Μακεδονία ……..…….. σελ. 17
3.1.3. Μακεδονικά Νέα …….…….. σελ. 18
3.1.4. Νέα Αλήθεια …….. σελ. 19
3.1.5. Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος …….. σελ. 19
3.1.6. Το Φως ……...…….. σελ. 21
3.2 Υποδοχή από τον Ερυθρό Σταυρό …….. σελ. 22
3.3 Υποδοχή από τους κρατικούς φορείς …….. σελ.23
3.4 Υποδοχή προσφύγων από τους γηγενείς …….…….. σελ. 26

Κεφάλαιο 4 - Τόποι εγκατάστασης προσφύγων στη Θεσσαλονίκη …….. σελ. 30
4.1 Τόποι εγκατάστασης …….…….. σελ. 30
4.1.1. Περιοχή Αγίας Φωτεινής ……..…….. σελ. 32
4.1.2. Περιοχή Τούμπας …….…….. σελ. 34
4.1.3. Περιοχή Καλαμαριάς …….. σελ. 35
4.1.3.1 Λοιμοκαθαρτήριο Καραμπουρνού Θεσσαλονίκης ……...…….. σελ. 37

Κεφάλαιο 5 - Οι πρόσφυγες διαμορφώνουν τη «νέα» τους ζωή ……..…….. σελ. 41
5.1 Επαγγέλματα …….…….. σελ. 41
5.2 Σχολεία φοίτησης ……..…….. σελ. 45
5.3 Εκκλησίες ……..…….. σελ. 46

Κεφάλαιο 6 – Μεθοδολογία έρευνας …….…….. σελ. 48

Συμπεράσματα …….…….. σελ. 50

Επίλογος …….…… σελ. 52

Βιβλιογραφία ……...…….. σελ. 57

Παράρτημα Α: Φωτογραφικό Υλικό …….. σελ. 53

Ονοματεπώνυμο Φοιτήτριας: Θεοδώρα Γεωργάκη

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: «Η υποδοχή των Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη»

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις 3 Φεβρουαρίου 2023 από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος) Βασίλης Καρδάσης, Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Αντώνης Κλάψης, Επίκουρος Καθηγητής

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής: Κυριάκος Ιακωβίδης, Λέκτορας

Περίληψη

Η αθρόα προσέλευση Μικρασιατών προσφύγων στον νομό Θεσσαλονίκης το 1922 φαίνεται πως άλλαξε γενικότερα τη φυσιογνωμία της πόλης, στην οποία δημιουργήθηκαν νέοι συνοικισμοί, όπως της Αγίας Φωτεινής, της Καλαμαριάς, της Τούμπας. Οι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν φέρνοντας μαζί τους την κουλτούρα των διαφορετικών περιοχών καταγωγής τους, γεγονός το οποίο δεν αντιμετωπίστηκε με ενιαίο τρόπο από την τοπική κοινωνία, τους επίσημους φορείς αλλά και τις φιλανθρωπικές οργανώσεις. Οι πρόσφυγες βίωσαν αρκετές φορές τον εξευτελισμό είτε με την υποχρεωτική τους παραμονή στο Λοιμοκαθαρτήριο του Καραμπουρνού είτε με την εγκατάστασή τους σε περιοχές που δεν πληρούσαν τις περισσότερες φορές τις προϋποθέσεις για μια αξιοπρεπή διαβίωση και συχνά επέτειναν τα υπάρχοντα προβλήματά τους. Μελετώντας τις μαρτυρίες προσφύγων που εκριζώθηκαν από τον τόπο τους και βίωσαν τις συνθήκες αυτές, όπως και τις εφημερίδες της εποχής, μπορεί κανείς να αντιληφθεί ότι οι πρόσφυγες, παρά την προσπάθεια των αρμόδιων αρχών, αντιμετώπισαν προβλήματα υγείας λόγω έλλειψης υγιεινής, υποσιτίστηκαν, βίωσαν την απαξίωση από αρκετούς γηγενείς, παρ' όλα αυτά κατάφεραν να ξαναφτιάξουν τη ζωή τους από την αρχή. Όσοι είχαν οικονομική άνεση μετέφεραν σχετικά γρήγορα τις επαγγελματικές τους δραστηριότητες στον νέο τόπο διαβίωσής τους, εγκαταστάθηκαν πιο γρήγορα σε σπίτια ενώ οι υπόλοιποι ασχολήθηκαν κυρίως με τη γεωργία και εργάστηκαν ως εργάτες. Στις προτεραιότητες των προσφύγων ήταν και η μόρφωση των παιδιών τους, τα οποία φαίνεται πως από την πρώτη στιγμή φοίτησαν σε σχολεία. Φρόντισαν επίσης να διατηρήσαν ό,τι αποτελούσε ενοποιητικό στοιχείο όπως η κοινή θρησκευτική πίστη, χτίζοντας εκκλησίες αφιερωμένες σε αγίους ή αγίες που προστάτευαν και τον τόπο καταγωγής τους.

Λέξεις κλειδιά

πρόσφυγες, εγκατάσταση, υποδοχή, Μικρασιάτες, λοιμοκαθαρτήριο

Abstract

The massive arrival of Asia Minor refugees in the prefecture of Thessaloniki in 1922 seems to have changed the character of the city in general, in which new neighborhoods such as Agia Fotini, Kalamaria, and Toumba were created. The refugees settled bringing with them the culture of their different regions of origin, a fact which was not treated in a uniform way by the local society, the official bodies and also the charitable organizations. The refugees experienced several times humiliation either with their mandatory stay in the Quarantine House or with their settlement in areas that most often did not meet the conditions for a dignified living and often aggravated their existing problems. By studying the testimonies of refugees who were uprooted from their place and experienced these conditions, as well as the newspapers of the time, one can perceive that the refugees, despite the efforts of the competent authorities, faced health problems due to a lack of hygiene, were malnourished , experienced disdain from several natives, yet managed to rebuild their lives from scratch. Those who could afford it moved relatively quickly their professional activities to their new place of living, settled more quickly in houses, while the rest mainly engaged in agriculture and worked as laborers. Among the refugees' priorities was the education of their children, who seem to have attended schools from the first moment. They also made sure to preserve what was unifying such as the common religious faith by building churches dedicated to saints who protected their place of origin.

Keywords

refugees, settlement, reception, Asia Minor, Quarantine House

Κεφάλαιο 1 - Εισαγωγή

Το 1922 συμπληρώθηκαν 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή και η Ομοσπονδία Προσφυγικών Σωματείων Ελλάδας (ΟΠΣΕ) διοργάνωσε εκδηλώσεις σε ολόκληρη τη χώρα.[1] Εκθέσεις, όπως αυτή στο μουσείο Μπενάκη με τίτλο «Μικρά Ασία. Λάμψη. Ξεριζωμός. Καταστροφή. Δημιουργία» αναπαριστούν σκηνές από προσφυγικούς συνοικισμούς, στους οποίους εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες το 1922, και τη νέα ζωή που διαμόρφωσαν. Η διαδρομή μέχρι την πλήρη εγκατάσταση των προσφύγων ήταν μακρινή και επίπονη για τους ίδιους και όσες ερευνητικές εργασίες και αν έχουν εκπονηθεί, πάντα προκύπτουν νέα στοιχεία.[2]

Οι υπάρχουσες έρευνες γύρω από την υποδοχή και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων είναι αρκετές αλλά με την παρούσα έρευνα αναμένεται να προσφερθούν κάποιες πρόσθετες πληροφορίες με βάση κυρίως τον έντυπο τύπο και τις μαρτυρίες των προσφύγων εκείνης της εποχής. Μέσω της συγκεκριμένης διπλωματικής έρευνας ο αναγνώστης θα συνειδητοποιήσει ακόμη περισσότερο την πραγματικότητα της εποχής.

Η παρούσα έρευνα μελετά τις συνθήκες υποδοχής των Μικρασιατών προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, τον Σεπτέμβριο του 1922, στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Σκοπός της είναι, μέσω της ανασκόπησης της μέχρι σήμερα βιβλιογραφίας και της μελέτης εφημερίδων και μαρτυριών προσφύγων εκείνης της εποχής όπως και μαθητολογίων ενός δημοτικού σχολείου, να περιγράψει πώς υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες ο κρατικός μηχανισμός, οι γηγενείς, οι διάφορες οργανώσεις αλλά και ο τύπος. Η έρευνα αποσκοπεί να καταγράψει τους τόπους καταγωγής των προσφύγων, τους νέους τόπους εγκατάστασής τους και τις προσπάθειες διαμόρφωσης μιας νέας ζωής. Απώτερος στόχος είναι να αποτιμήσει την κρατική οργάνωση και τον βαθμό ετοιμότητας των κρατικών φορέων απέναντι στην αθρόα προσέλευση των προσφύγων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, όπως και να προβληματίσει για την ανθρωπιστική συνείδηση των εμπλεκομένων στην υποδοχή και εγκατάστασή τους.

Στο πρώτο μέρος της έρευνας γίνεται μια θεωρητική προσέγγιση των εννοιών του *πρόσφυγα* και της *υποδοχής*, με εστίαση στους Έλληνες της Μικράς Ασίας. Στη συνέχεια παρουσιάζεται ο τρόπος που υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες οι εφημερίδες *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*,

---

[1] *100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή: Οι προκλήσεις, οι στόχοι, οι εκδηλώσεις*, (χ.σ.). 09.01.2022, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.ethnos.gr/greece/article/190499/100xroniaapothmikrasiatikhkatastrofhoiproklhseisoistoxoioiekdhloseis (11/01/2023)

[2] Μάρω Βασιλειάδου, *Μνήμες Μικράς Ασίας στο Μπενάκη: Το χρονικό μιας επετείου που άλλαξε την Ελλάδα,* 15.09.2022, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.kathimerini.gr/culture/562044259/mnimes-mikras-asias-sto-mpenaki-to-chroniko-mias-epeteioy-poy-allaxe-tin-ellada/

Το Φως, *Μακεδονία*, *Μακεδονικά Νέα*, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, *Νέα Αλήθεια*, που τυπώνονταν στη Θεσσαλονίκη, όπως και οι κρατικοί φορείς, οι γηγενείς και ο Ερυθρός Σταυρός. Από τις τόπους εγκατάστασής τους στη Θεσσαλονίκη, η έρευνα εστιάζει στις περιοχές της Αγίας Φωτεινής, της Τούμπας και της Καλαμαριάς, που συγκέντρωσαν τους μεγαλύτερους αριθμούς προσφύγων. Ιδιαίτερη μνεία γίνεται στο Λοιμοκαθαρτήριο Καραμπουρνού της Καλαμαριάς, έναν χώρο στον οποίο με την έλευσή τους υποχρεώθηκαν να παραμείνουν απομονωμένοι (καραντίνα) πολλοί πρόσφυγες, πριν μεταφερθούν σε κάποιον συνοικισμό.

Με τον ερχομό τους οι πρόσφυγες έφεραν μαζί τους τα ήθη, τα έθιμά τους, γενικότερα τα πολιτιστικά στοιχεία του τόπου τους και προσπάθησαν, προσαρμοζόμενοι στις νέες συνθήκες, να διαμορφώσουν τη νέα τους ζωή. Η παρούσα έρευνα λοιπόν παρουσιάζει τις εκκλησίες που ίδρυσαν και κάποια σχολεία όπου φοίτησαν τα παιδιά των προσφύγων. Μέσα από τα μαθητολόγια του δημοτικού σχολείου που ιδρύθηκε στην Καλαμαριά για να τους υποδεχτεί, παρουσιάζονται επίσης τα επαγγέλματα των προσφύγων, όσων τουλάχιστον είχαν παιδιά που φοίτησαν σε σχολεία. Παρατίθεται τέλος η μεθοδολογία της έρευνας και η ερευνητική διαδικασία που ακολουθήθηκε για τη συγκέντρωση και την επεξεργασία των δεδομένων. Η έρευνα ολοκληρώνεται με την παρουσίαση των συμπερασμάτων.

Κεφάλαιο 2- Εννοιολογικοί ορισμοί

2.1 Η έννοια του πρόσφυγα

Η έννοια του *πρόσφυγα* είναι σχεδόν συνυφασμένη με τη ζωή του ανθρώπου και στο πέρασμα του χρόνου έχει χρησιμοποιηθεί για να καταγραφεί η μετακίνηση μεμονωμένων ανθρώπων ή και λαών. Δεν πρέπει να συγχέεται με τον όρο *οικονομικός μετανάστη*ς, ο οποίος είναι αυτός που εγκαταλείπει τη χώρα του για λόγους οικονομικούς, λόγω της απόλυτης ή σχετικής αδυναμίας του να εξασφαλίσει την τροφή του ή κάποια ποιότητα ζωής. Οι *μετανάστες*, γενικότερα, μετακινούνται για να ενωθούν με μέλη της οικογένειά τους, που ζουν ήδη σε άλλα κράτη, ή ακόμη και για εκπαιδευτικούς λόγους. Όπου κι αν βρίσκονται, οι μετανάστες εξακολουθούν να έχουν την προστασία της κυβέρνησης της χώρας τους.[3]

Ο όρος *πρόσφυγας* αναφέρεται σε «κάθε πρόσωπο εκριζωμένο βίαια από την πατρίδα του, το οποίο έχει διαβεί τα σύνορά της σε ακούσια αποδημία και δεν απολαμβάνει πλέον της προστασίας των κυβερνητικών αρχών της χώρας που εγκατέλειψε.». Ως νομικός όρος, είναι «το φυσικό πρόσωπο που έχει χαρακτηριστεί ως τέτοιο βάσει ειδικών ad hoc συνθηκών, καθώς και κάθε πρόσωπο το οποίο εξαναγκάζεται λόγω δικαιολογημένου φόβου να βρεθεί εκτός συνόρων του τόπου ιθαγένειάς (υπηκοότητάς) του ή του τόπου της συνήθως εγκατάστασής του εξαιτίας των γλωσσικών, θρησκευτικών, φυλετικών ή πολιτικών διαφορών του με την εκεί εξουσία».[4]

Τις δεκαετίες 1920 και 1930, ο μεγάλος αριθμός προσφύγων συνάντησε τη γενικότερη κοινωνική αδιαφορία του ντόπιου πληθυσμού, που προκλήθηκε εξαιτίας του φόβου της αλλοίωσης από την έλευση του «ξένου» στοιχείου. Στις συμφωνίες που υπογράφηκαν την περίοδο 1922-1924, ο όρος «πρόσφυγας» χρησιμοποιήθηκε με τη σημασία που δόθηκε στη λέξη μετά την έλευση των Ρώσων, των Αρμενίων και άλλων ομάδων που είχαν μετακινηθεί σε άλλους τόπους. Αυτοί οι πρώτοι ορισμοί θεωρούνται «πραγματικοί», καθώς βασίζονται στα γεγονότα της προσφυγιάς και όχι στους λόγους που τους ώθησαν στην εγκατάλειψη της χώρας, όπως έγινε μεταγενέστερα. Ο όρος *πρόσφυγας* αφορά λοιπόν το πρόσωπο που δεν απολαμβάνει πλέον την προστασία από τη χώρα του και έχει μία συγκεκριμένη ιθαγένεια,

[3]Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 2007, τ. 44, σελ. 12. Edwards Adrian, *«Πρόσφυγας» ή «μετανάστης» – Ποιος όρος είναι ο σωστός;,* 11. 07. 2016, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.unhcr.org/gr/12771-prosfygas_i_metanastis.html (21/12/2022)

[4]ό. π., σελ. 10-11

δηλαδή δεν έχει αποκτήσει άλλη.[5] Οι πρόσφυγες της Μικράς Ασίας που έφτασαν στην Ελλάδα, είτε μετά την καταστροφή της Σμύρνης, είτε με τη σύμβαση της Λοζάνης, είχαν αρκετές διαφοροποιήσεις, οι οποίες όμως ομογενοποιήθηκαν κάτω από τον όρο *πρόσφυγας*.[6] Τα άτομα αυτά σε μεγάλο βαθμό ανταλλάχτηκαν ως ομοεθνή των Ελλήνων, για αυτό και τους παραχωρήθηκε από την αρχή ελληνική ιθαγένεια και πλήρη πολιτικά δικαιώματα.
Μεταγενέστερα, τέθηκαν τα θεμέλια για την προστασία των προσφύγων με τη Σύμβαση της Γενεύης του 1951, το Πρωτόκολλο του 1967 και άλλα κείμενα. Σύμφωνα με τη Σύμβαση του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων, ο όρος *πρόσφυγας* εφαρμόζεται πλέον επί «Παντός προσώπου όπερ συνεπεία γεγονότων επελθόντων πρό της 1ης Ιανουαρίου 1951 και δεδικαιολογημένου φόβου διώξεως λόγω φυλής, θρησκείας, εθνικότητος, κοινωνικής τάξεως ή πολιτικών πεποιθήσεων ευρίσκεται εκτός της χώρας της οποίας έχει την υπηκοότητα και δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να απολαύη της προστασίας της χώρας ταύτης, ή, εάν μη έχον υπηκοότητα τινά και ευρισκόμενον συνεπεία τοιούτων γεγονότων εκτός της χώρας της προηγούμενης συνήθους αυτού διαμονής, δεν δύναται ή, λόγω του φόβου τούτου, δεν επιθυμεί να επιστρέψη εις ταύτην. Εν ή περιπτώσει πρόσωπόν τι είναι υπήκοος πλειόνων χωρών, ο όρος "ής έχει την υπηκοότητα" αναφέρεται εις μίαν εκάστην των χωρών ών το πρόσωπον τούτο είναι υπήκοος. Δεν θεωρείται στερούμενον της υπό της χώρας ής έχει την υπηκοότητα παρεχομένης προστασίας, πρόσωπον όπερ άνευ αιτίας βασιζομένης επί δεδικαιολογημένου φόβου δεν έκαμε χρήσιν της υφ' ετέρας των χωρών ών κέκτηται την υπηκοότητα παρεχομένης προστασίας.».[7]

2.2 Η έννοια της υποδοχής

Σύμφωνα με το λεξικό, ο όρος *υποδοχή* αφορά την «ενέργεια του υποδέχομαι, το σύνολο των εκδηλώσεων με τις οποίες υποδεχόμαστε».[8] Ανατρέχοντας στο μακρινό παρελθόν, γίνεται αντιληπτό ότι οι αρχαίοι Έλληνες θεωρούσαν τη φιλοξενία αρετή, οπότε φρόντιζαν να υποδεχτούν με ευγενικό τρόπο όποιον ξένο ερχόταν στο σπίτι τους, ανεξάρτητα από την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκε. Θεωρούσαν μάλιστα ότι ήταν θεία απαίτηση η περιποίηση των ξένων και η διαφορετική αντιμετώπισή τους θα επέσυρε τη μήνι των θεών που τους

---

[5]Π. Νάσκου-Περράκη, *Το νομικό καθεστώς των προσφύγων στη διεθνή και ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991, σελ. 56
[6]Κώστας Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2011, σελ. 160-161
[7]*Σύμβαση του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2018/01/04-symvasiprotokollo.pdf (12/12/2022)
[8]Πύλη για την ελληνική γλώσσα, *Υποδοχή*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%85%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%87%CE%AE&dq=, (21/12/2022)

προστάτευαν, των Διόσκουρων ή του Ξένιου Δία ή της Αθηνάς της Ξενίας. Οι ξένοι προστατεύονταν επίσης από τους «προξένους», τους αντιπροσώπους δηλαδή άλλων πόλεων. Στην εποχή του Ομήρου, ο ξένος ήταν εξόριστος, ταξιδιώτης, αγγελιαφόρος κτλ. Ιδιαίτερα φημισμένοι για τη φιλοξενία τους ήταν οι Αθηναίοι και οι Θεσσαλοί. Ανατρέχοντας στο τυπικό της φιλοξενίας, όπως περιγράφεται στον Όμηρο, οι γηγενείς υποδέχονταν εγκάρδια τον ξένο στο καλύτερο δωμάτιο, φρόντιζαν να ξεκουραστεί καθισμένος σε «θρόνο», ετοίμαζαν για αυτόν τραπέζι φιλοξενίας με πλούσια εδέσματα και στη συνέχεια τον ρωτούσαν λεπτομέρειες για την καταγωγή του και τον σκοπό άφιξής του στην περιοχή. Το παραπάνω τυπικό προσέδωσε λοιπόν στους Έλληνες τη φήμη του φιλόξενου λαού.[9]

2.3 Οι Έλληνες της Μικράς Ασίας

Η παρουσία του ελληνικού στοιχείου στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας ήταν έντονη. Η διαφορετική μορφή που είχε η φυγή των Ελλήνων από τις περιοχές των δυτικών παραλίων, της κεντρικής Μικράς Ασίας και του Πόντου καθορίστηκε από τις διαφορετικές συνθήκες ιστορικής ύπαρξης αυτών των πληθυσμών.[10]

Πιο συγκεκριμένα, οι Έλληνες των δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας (από την Προποντίδα ως τον Κεραμεικό κόλπο) αποτελούσαν μία ενότητα. Μετά τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους (19ος αιώνας), ο ελληνισμός αυτός, που τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας είχε σχεδόν αφανιστεί, ενισχύθηκε σημαντικά με εποικισμούς ελληνικών πληθυσμών που μετακινήθηκαν από τις περιοχές της Πελοποννήσου, των νησιών του Αιγαίου και την ηπειρωτική Ελλάδα. Οι ρίζες αυτές, σε συνδυασμό με τον γεωγραφικό προσανατολισμό προς τη θάλασσα των περιοχών όπου εγκαταστάθηκαν οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί, μπορούν να εξηγήσουν το στενό δέσιμο του ελληνισμού με την Ελλάδα.[11]

Η δεύτερη ενότητα του μικρασιατικού ελληνισμού βρισκόταν στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, απομονωμένη από βουνά, οροπέδια και ερήμους, με μοναδική έξοδο προς τη Μεσόγειο στα νότια, μέσα από τις κοιλάδες των όρων του Ταύρου, του Αντίταυρου, της Λυκίας και της Παμφυλίας.[12]

---

[9]Γεράσιμος Μαρκαντωνάτος, *Ομήρου Οδύσσεια. Ερμηνευτική προσέγγιση του μεταφρασμένου κειμένου,* τ. Α΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000, σελ. 104-105
[10]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας*, τ. Β΄, Αθήνα, 2004, σελ. κθ΄
[11]ό. π., σελ. κγ΄-κδ΄
[12]ό. π., σελ. κε΄

Η τρίτη ενότητα του μικρασιατικού ελληνισμού αφορά την περιοχή του Πόντου, στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας, στη βόρεια ακτή της μικράς Ασίας και απλωνόταν εσωτερικά στα υψίπεδα του Μεσόγειου Πόντου.[13]

Στη Θεσσαλονίκη, λοιπόν, την περιοχή που αποτελεί αντικείμενο της συγκεκριμένης έρευνας, εγκαταστάθηκαν Έλληνες πρόσφυγες προερχόμενοι από διάφορες περιοχές.[14]

Μικρά Ασία	**Πόντος**
Άγιος Στέφανος, Άγκυρα, Αϊβαλί, Αϊδίνι, Αλάτσατα, Αλικαρνασσός, Απολλωνιάδα, Αρετσού, Αρμουτλί, Αρτάκη, Αττάλεια, Βόρι, Βουρλά, Βρύουλα, Γκιουρούμτζα, Ελιγμοί Προύσσας, Εσκί Σεχίρ, Ζονγκουλντάν, Ικόνιο, Καισάρεια, Καλλικράτεια, Κίος, Κουσάντασι, Κορδελιό, Κρήνη, Λιβίσι, Μαγνησία, Μάκρη, Μάλτεπε, Μαρμαράς, Μεγάλο Ρεύμα, Μενεμένη, Μοσχονήσια, Μουδανιά, Μπάλια, Νίγδη, Νικομήδεια, Ουσάκ, Πάνορμος, Παντείχιο, Πέργαμος, Πρίγκηπος, Προύσσα, Σεβδίκιοϊ, Σμύρνη, Σώκια, Τούζλα, Τρίγλια, Τσινάρ, Υοσγάτη, Φιλαδέλφεια, Φώκαια, Χηλή	Ακ Δαγ Ματέν, Αμάσεια, Αμισός, Αππαταίοι, Δρίλες, Επτακώμης, Ινέμπολις, Ιωνόπολη, Καππαδόκες, Κασταμονή, Κερασούντα, Μακρώνες, Νικομήδεια, Οινόη, Σάντα, Σαμψούντα, Σαφράμπολη, Σινώπη, Σκυδηνοί, Σούρμενα, Τραπεζούντα, Τρίπολη, Φασιανοί, Φάτσα

Μελετώντας τα μαθητολόγια του 2ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς, όπου καταγράφεται ο τόπος καταγωγής των μαθητών, διαπιστώνεται ότι το σχολικό έτος 1922-1923, σε σύνολο 764 μαθητών[15], η πλειονότητα αυτών προερχόταν από το Καρς (133 παιδιά), περιοχή της βορειανατολικής Τουρκίας. Η ταξινόμηση των περισσότερων παιδιών με βάση τον τόπο καταγωγής τους είναι η ακόλουθη:

[13]ό. π., σελ. κη΄

[14]Ελένη Ιωαννίδου, «Η προσφυγική Καλαμαριά», στο Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος-Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 2009, σελ. 304

[15] Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Συλλογή 2ου Δημοτικού Σχολείου, Μαθητολόγιο σχολικού έτους 1922-1923*

Τόπος καταγωγής	Αριθμός μαθητών
Καρς	133
Τραπεζούντα	119
Προύσα (Κιουπλιά, Μούζαινα, Ελεγμή κτλ.)	42
Αρτάκη	41
Ρίζαιον (Ριζούντα)	36
Νικομήδεια (Κουρί κτλ.)	28
Βατούμ	26
Κερασούντα	26
Σούρμενα	22
Σμύρνη	21
Αρδαχάν	15
Εσκί Σεχίρ	11
Καύκασος	11
Ερζερούμ	10
Κίος	9
Μουδανιά	9

Ο κατάλογος συνεχίζεται με μικρότερες αριθμητικά ομάδες από την Αργυρούπολη (8), την Αμισό (6), τη Μάδυτο (6), την Κιουτάχεια (6), τη Σαμψούντα (5), τη Μαγνησιά (5), την Κωνσταντινούπολη (5), την Πάνορμο (5) και πολλές άλλες χώρες και πόλεις. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι ο αριθμός των Μικρασιατών προσφύγων ήταν μικρότερος συγκριτικά με αυτόν των Ποντίων.

Το σχολικό έτος 1923-1924, ο αριθμός των μαθητών αυξάνεται και φτάνει τους 774.[16] Η πλειονότητα αυτών προερχόταν πλέον από την Τραπεζούντα (294 παιδιά). Η ταξινόμηση των περισσότερων παιδιών, με βάση τον τόπο καταγωγής τους είναι η ακόλουθη:

Τόπος καταγωγής	**Αριθμός μαθητών**
Τραπεζούντα	294
Καρς	61
Νικομήδεια	32
Ριζούντα	39
Κερασούντα	37
Βατούμ	24
Κρώμνη	26
Σαμψούντα	22
Αργυρούπολη	19
Ορντού (Κοτύωρα)	18
Σμύρνη	17
Προύσα	15
Ικόνιο	13
Αρτάκη	7

Ο κατάλογος συνεχίζεται με μικρότερες αριθμητικά ομάδες από την Κίο (4), τη Χηλή (3), την Οδησσό (3), τον Μαρμαρά (2) και άλλες πόλεις.

Από τη μελέτη των παραπάνω πινάκων παρατηρείται μια ισχυρή διαφοροποίηση στον αριθμό των παιδιών που κατάγονταν από το Καρς. Το σχολικό έτος 1923-1924, αντί ο αριθμός των παιδιών αυτών να αυξάνεται, μειώνεται σημαντικά. Λαμβάνοντας υπόψη μαρτυρίες προσφύγων από άλλες περιοχές, αντιλαμβανόμαστε ότι αρκετοί από αυτούς που εγκαταστά-

[16] Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, ό. π.

θηκαν αρχικά στην Καλαμαριά, μετεγκαταστάθηκαν σύντομα σε άλλους τόπους. Για παράδειγμα, ο πρωθιερέας Γεώργιος Χαριτίδης, με την πρεσβυτέρα και τα τρία του παιδιά αποβιβάστηκαν στην περιοχή Καραμπουρνού, έζησαν στον καταυλισμό για κάποιο διάστημα αλλά σύντομα ο πρωθιερέας διορίστηκε παπάς και δάσκαλος στο Κιλκίς.[17]

[17]Αθανάσιος Διαμαντόπουλος (επιμ.) *Η ιστορία των Ελλήνων του Καυκάσου στο Καρς και στο Κιλκίς. Εικονογραφημένη διαδρομή ενός αιώνα (1900-2000),* Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κιλκίς, Αθήνα, 2001, σελ. 96

Κεφάλαιο 3 - Υποδοχή Μικρασιατών προσφύγων στη Θεσσαλονίκη

Οι Μικρασιάτες πρόσφυγες άρχισαν να καταφθάνουν στη Θεσσαλονίκη λίγες μέρες νωρίτερα από την 4η Σεπτεμβρίου 1922. Ο ξεριζωμός τους τους άφησε την πικρή αίσθηση ότι η τύχη τους καθορίστηκε ερήμην τους από τα κρατικά και διεθνή κέντρα αποφάσεων, τα οποία τους περιφρόνησαν ως ανθρώπινες υπάρξεις και δε σεβάστηκαν το θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα της οικογενειακής εστίας, που είναι ριζωμένη στο πάτριο έδαφος και στο φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον του.[18]

Ήδη στις 3 Σεπτεμβρίου είχαν φτάσει στο λιμάνι της πόλης 4.000 πρόσφυγες από την Κωνσταντινούπολη και τη Ραιδεστό, «ως επί το πλείστον Μικρασιάται».[19] Μέχρι την 1η Μαρτίου 1923 έφτασαν στην Ελλάδα 1.150.000 πρόσφυγες, από τους οποίους μόνο οι 280.000 είχαν την οικονομική δυνατότητα να καλύψουν τις ανάγκες τους (100.000 Μικρασιάτες, 50.000 Κωνσταντινοπολίτες, 130.000 από την Ανατολική Θράκη). Οι 250.000 μπορούσαν να καλύψουν κάποιες ανάγκες τους (50.000 από την Ανατολική Θράκη, 100.000 Μικρασιάτες, 100.000 από τη Μαύρη Θάλασσα), ενώ οι υπόλοιποι 620.000 βρίσκονταν σε κατάσταση απόλυτης ανέχειας. Οι περισσότεροι λοιπόν χρειάζονταν τη στήριξη των γηγενών, για να μπορέσουν να αντιμετωπίσουν τη νέα τους πραγματικότητα. Ο Τύπος, φιλανθρωπικές οργανώσεις, ιδιώτες και κρατικοί φορείς έσπευσαν να βοηθήσουν, χωρίς να λείπουν βέβαια και εκείνοι που όχι μόνο αδιαφορούσαν αλλά δυσκόλευαν πρόσθετα τη ζωή των προσφύγων.[20]

3.1 Υποδοχή από τον Τύπο της εποχής

Αρχικά, οι εφημερίδες υποτίμησαν το θέμα των προσφύγων και οι ειδήσεις που δημοσίευαν ήταν τις περισσότερες φορές αποσπασματικές. Από τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, οι μόνες που δημοσίευαν πληροφορίες για τις μετακινήσεις των προσφύγων, την εγκατάστασή τους και εκκλήσεις για στήριξη ήταν η *Εφημερίς των Βαλκανίων* του Νίκου Καστρινού και *Το Φως* του Δημητρίου Ρίζου. Οι συγκεκριμένες εφημερίδες αντιλήφθηκαν πολύ νωρίς τη

[18]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας*, τ. Α΄, Αθήνα, 1980, σελ. κγ΄

[19]Πέτρος Μεχτίδης, *Η άφιξη των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη το 1922*, εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, 2021, σελ. 89

[20]Ευστάθιος Πελαγίδης, «Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922», στο Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος-Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 2009, σελ. 97-98

μονιμότητα και το μέγεθος του προσφυγικού προβλήματος όπως και την αδυναμία της κρατικής μηχανής να αντιμετωπίσει την κατάσταση.[21]

3.1.1. Εφημερίς των Βαλκανίων

Η *Εφημερίς των Βαλκανίων* ήταν αυτή που είχε συχνά το προσφυγικό ζήτημα ως πρώτο θέμα. Από τις πρώτες κιόλας μέρες έκανε αναφορά στις συνθήκες διαβίωσης των Σμυρναίων προσφύγων και στο γεγονός ότι «δεν ελήφθησαν μέτρα δια την ανθρωπινήν οπωσδήποτε εγκατάστασίν των».[22] Θεωρούσε τη στέγαση των προσφύγων της Σμύρνης υποχρέωση όλων και όχι ζήτημα φιλανθρωπίας, καθώς επρόκειτο «περί ιδικών μας θυμάτων, περί ανθρώπων εις τους οποίους υπεσχεθήκαμεν ελευθερίαν» αλλά, αντί αυτού τους παρέδωσαν στον Κεμάλ.[23] Συχνά διερωτάτο πού θα γινόταν η εγκατάσταση των προσφύγων «Εις την Καλαμαριάν, το γνωστόν νεκροταφείον;», καθώς εκεί οι συνθήκες ήταν άθλιες, και πιθανολογούσε ότι δε θα επιζούσαν ούτε οι μισοί. Για την εγκατάσταση των προσφύγων πρότεινε να δημευτούν περιουσίες (όπως αυτή του Στεργιάδου στην Κρήτη),[24] να επιταχθούν τα τουρκικά μέγαρα και να εκκενωθούν δημόσια οικήματα που κατείχαν μεγαλόσχημοι. Χαρακτήριζε «κωμωδία» την καταγραφή των προσφύγων και την επίταξη ενός μόνο δωματίου για μια ολόκληρη οικογένεια. Για τον λόγο αυτό, ζητούσε να επιταχθούν διαμερίσματα και ευρύχωρα σπίτια, όπως τα μέγαρα των Λεωφόρων Βασ. Γεωργίου και Βασ. Όλγας, και να περιορισθούν οι δημόσιες υπηρεσίες που καταλάμβαναν το ήμισυ των οικημάτων της πόλης.[25]

Η *Εφημερίς των Βαλκανίων* παρείχε στήλες όπως «Στήλη δια τους πρόσφυγας», «Δια τους πρόσφυγας και τους απολυόμενους στρατιώτας», για τη συγκέντρωση πληροφοριών για τις οικογένειες των προσφύγων, τους φίλους τους, τους συμπατριώτες τους. Εκεί, οι πρόσφυγες μπορούσαν να δημοσιεύουν και αγγελίες για εύρεση εργασίας, οικίας και για ό,τι άλλο τους ενδιέφερε.[26]

---

[21]Πρακτικά Συνεδρίου *23-25 Νοεμβρίου, Θεσσαλονίκη. Πρωτεύουσα των προσφύγων. Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 19212 μέχρι σήμερα,* εκδ. Αφοί Κυριακίδη Α.Ε., σελ. 111
[22]«Οι νέοι πρόσφυγες εις Καλαμαριάν», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 4 Σεπτεμβρίου1922, αρ. φ. 1437, σελ. 1
[23]«Ο Κόσμος. Η υποχρέωσίς των», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5 Σεπτεμβρίου1922, αρ. φ. 1438, σελ. 1
[24]«Ο Κόσμος. Να δημευτούν», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1439, σελ. 1
[25]«Ο Κόσμος. Επιτάξατέ τα», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ 1438, σελ. 1
[26]«Στήλη δια τους πρόσφυγας», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1446, σελ. 1. «Δια τους πρόσφυγας και τους απολυόμενους στρατιώτας», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 5 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1438, σελ. 1

Συχνά στηλίτευε τους αρμόδιους φορείς αλλά και οργανώσεις που θα μπορούσαν να παρέμβουν[27] κατηγορώντας τους για «σπασμωδικαί κινήσεις, χλιαρότης εις όλας τας ενεργείας, μπαλώματα εκ των ενόντων και θετικά αποτελέσματα όχι σοβαρά».[28] Για παράδειγμα, στα μέσα του 1922, όταν η Γενική Διοίκηση ζήτησε από κάποιες προσφυγικές οικογένειες, που είχαν εγκατασταθεί σε προαύλιο χώρο του ναού της Αγίας Παρασκευής (Αχειροποίητος), να εγκαταλείψουν το μέρος εντός οκτώ ημερών, για να το μετατρέψει σε Μουσείο, η εφημερίδα αντέδρασε επισημαίνοντας ότι έτσι πετιούνται στον δρόμο πολυμελείς, άπορες οικογένειες, «δια να εγκατασταθούν μερικές πλάκες αμφιβόλου αρχαιολογικής αξίας».[29]

Πρότεινε λύσεις, όπως την πρόσληψη υπαλλήλων για την καταγραφή των προσφύγων και των εγκαταλειμμένων περιουσιών τους[30], έστω κι αν κάποιες φορές οι λύσεις αυτές ήταν αλληλοσυγκρουόμενες.[31] Η κατάκριση της κυβέρνησης από τη συγκεκριμένη εφημερίδα πυροδότησε κάποιες φορές ακόμη και επεισόδια, όπως αυτό των προσφύγων που παραβίασαν αποθήκες, για να πάρουν κουβέρτες, ή εγκαταστάθηκαν αυθαίρετα σε κινηματογράφους και καφενεία.[32]

Το 1923, συντάκτες της εφημερίδας ξεκίνησαν επιτόπια έρευνα για την καταγραφή των προβλημάτων των προσφύγων, τα οποία δημοσίευσαν στις στήλες της εφημερίδας. Βασικότερα προβλήματα ήταν η έλλειψη πόσιμου νερού[33] και η έλλειψη ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στα νοσοκομεία της Θεσσαλονίκης.[34]

3.1.2. Μακεδονία

Η εφημερίδα *Μακεδονία* του Ιωάννη Βελλίδη, που τήρησε φιλοπροσφυγική στάση προσπαθώντας να εντάξει τους πρόσφυγες στην ελληνική κοινωνία, είχε τη μεγαλύτερη κυκλοφορία στη Θεσσαλονίκη. Και αυτή η εφημερίδα, μέσα από τις στήλες της, ξεκίνησε εράνους

---

[27]«Ο Κόσμος. Τι κάμουν αι συντεχνίαι;»», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1439, σελ. 1
[28]«Ας παύσουν τα ημίμετρα. Πρόσφυγες οργανωθήτε»», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1461, σελ. 1
[29]Κωνσταντίνος Ράπτης, «Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Αρχιτεκτονική και γλυπτός διάκοσμος», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τ. Α΄, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016, σελ. 225
[30]«Αμεριμνησία δια τους πρόσφυγας. Να επιταχθή η Γουναρική Λέσχη», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 9 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1442, σελ. 1
[31]Πρακτικά Συνεδρίου *23-25 Νοεμβρίου,* Θεσσαλονίκη, ό. π., σελ. 111-112
[32]«Τα χθεσινά επεισόδια. Βίαιαι εγκαταστάσεις πολλών προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1489, σελ. 1
[33]«Η εφημερίς μας μεταξύ των προσφύγων. Πώς ζουν, πού μένουν και πώς περιθάλπονται», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Ιουλίου 1923, αρ. φ. 1718, σελ. 1
[34]«Η εφημερίς μας μεταξύ των προσφύγων. Τεμένη στοργής και φιλανθρωπίας», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 9 Ιουλίου 1923

για τη στήριξη των προσφύγων,[35] ενώ με απεσταλμένους σε διάφορους προσφυγικούς συνοικισμούς προσπαθούσε να συγκεντρώσει πληροφορίες για τη ζωή τους. Περισσότερο περιέγραψε παρά κατήγγειλε την κατάσταση των προσφύγων.[36] Η αρθρογραφία της αφορούσε κυρίως τις ιδιαιτερότητες της εγκατάστασης των προσφύγων στη Βόρεια Ελλάδα[37] αλλά και πρωτοβουλίες ιδιωτών και συλλόγων,[38] τη δράση του Ερυθρού Σταυρού,[39] ή και της ίδιας της εφημερίδας για τα παιδιά των προσφύγων.[40] Δημοσίευε επίσης εκκλήσεις προσφύγων που αναζητούσαν χαμένα μέλη των οικογενειών τους. Στις σελίδες της υπήρχε το μονόστηλο «Ζητούνται εργάται», μέσω του οποίου μπορούσαν να βρουν βραχύχρονη έστω εργασία άτομα προσφυγικής καταγωγής,[41] η «Στήλη δια τους πρόσφυγας», για την αναζήτηση φίλων και συγγενικών προσώπων, και η στήλη «Προσφυγική Ζωή», μέσω της οποίας αναδεικνύονταν τα προβλήματα των προσφύγων στα αστικά κέντρα, όπως αυτό της προσωρινής στέγασής τους.[42] Βέβαια, αξίζει να σημειωθεί ότι κάποιες φορές η στάση της εφημερίδας φαινόταν αντιφατική, όπως όταν διαμαρτυρόταν για καθυστερήσεις για τη στέγαση των προσφύγων ενώ παράλληλα καταδίκαζε την κατάληψη σχολείων από τους πρόσφυγες.[43]

3.1.3. Μακεδονικά Νέα

Η συγκεκριμένη εφημερίδα δημιουργήθηκε από την αποχώρηση συντακτών της εφημερίδας *Μακεδονία*, οπότε η γραμμή της ήταν επίσης φιλοπροσφυγική. Ασχολήθηκε κυρίως με τους πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και της Ανατολικής Θράκης. Τα πρωτοσέλιδά της φιλοξενούσαν τις ενέργειες και αποφάσεις κρατικών φορέων[44] ενώ στις υπόλοιπες σελίδες της φιλοξενούσε τις στήλες «Προσφυγική Κίνησις» και «Προσφυγικά», όπου περιγράφονταν τα καθημερινά προβλήματα των προσφύγων,[45] όπως και ανακοινώσεις δημοσίων φορέων.[46]

---

[35]«Πέννες. Ειδησούλες. Περίεργα», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1461, σελ. 1
[36] Πρακτικά Συνεδρίου *23-25 Νοεμβρίου,* Θεσσαλονίκη, ό.π., σελ. 114-116
[37] ό. π., σελ. 116
[38]«Πρόσκλησις Ποντίων-Καυκασίων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 18 Νοεμβρίου 1922, αρ. φ. 1512, σελ. 1. «Το ψωμί των προσφύγων. Εν λαμπρόν μέτρον», *Μακεδονία*, 21 Οκτωβρίου 1922. «Σωματείον αρτοποιών. Ο άρτος των προσφύγων», *Μακεδονία*, 4 Νοεμβρίου 1922
[39]«Ο Ερυθρός Σταυρός εν μέσω των προσφύγων», *Μακεδονία*, 18 Αυγούστου 1922
[40]«Σώσωμεν τα ορφανά. Μη γίνωμεν αίτιοι του χαμού των», *Μακεδονία*, 4 Δεκεμβρίου 1922, αρ. φ. 3866
[41]«Ζητούνται εργάται», *Μακεδονία*, 25 Ιανουαρίου 1923
[42]«Τραγική η θέσις των αστών προσφύγων. Πρώτιστη ανάγκη είναι η στέγασίς των», *Μακεδονία*, 17 Νοεμβρίου 1927
[43]Μεχτίδης, ό. π., σελ. 90
[44]«Αφικνούνται και άλλοι πρόσφυγες», *Μακεδονικά Νέα*, 10 Σεπτεμβρίου 1924, αρ. φ 174, σελ. 1
[45]«Κατιρλιωτών περιπέτειαι», *Μακεδονικά Νέα*, 8 Μαΐου 1927, αρ. φ. 1032, σελ. 1
[46]«Ονόματα προσφύγων δικαιούχων προσκαλουμένων εις το γραφείον ανταλλαγής», *Μακεδονικά Νέα*, 8 Μαΐου 1927, αρ. φ. 1039, σελ. 5

3.1.4. Νέα Αλήθεια

Η πρώτη φορά που η εφημερίδα του Ιωάννη Κούσκουρα δημοσίευσε άρθρο σχετικά με τους πρόσφυγες ήταν στις 29 Αυγούστου 1922. Αρχικά, η αρθρογραφία της εφημερίδας ήταν κυρίως ενημερωτική και περιγραφική, για την ανέγερση προσφυγόσπιτων σε συνοικίες της Θεσσαλονίκης.[47] Με το πέρασμα όμως του χρόνου, τα άρθρα της μετατράπηκαν σε σχολιαστικά και καταγγελτικά, λόγω της αμετάβλητης, άθλιας κατάστασης των προσφύγων - και ιδιαίτερα όσων ήταν στις πόλεις. Η *Νέα Αλήθεια* προέβη σε δριμύ επίθεση κατά των υπευθύνων διότι «η αστική στέγασις εν Μακεδονία δεν προωθήθη ανέκαθεν όχι προς ολοκλήρωσίν της αλλ' ούτε προς την αρχήν αυτής.». Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά στο ίδιο άρθρο της, «Η στέγασις των αστών προσφύγων, ευρισκομένη εις πολύ οικτρότερον σημείον από την αγροτικήν, μόνον κατά τας λεπτομερείας της εθεραπεύθη υπό των εκάστοτε Κυβερνήσεων είτε λόγω ελλείψεως χρημάτων είτε λόγω κακής εκτιμήσεως των πραγμάτων που επέφερον την διαιώνισιν του ζητήματος. Είναι φυσικόν άλλως τε ένας υπουργός της Προνοίας, εγκατεστημένος εις Αθήνας και ζων υπό τον επιεική ουρανόν της Αττικής να μην έχει σαφή αντίληψιν της καταστάσεως εν Μακεδονία από απόψεως καιρικών μεταβολών και να νομίζη ότι όπως εις τα περίχωρα της Αττικής έτσι και εις την Μακεδονίαν ειμπορει ο πρόσφυξ να διαχειμαση και υπό σκηνών ή παράπηγμα.».[48]

3.1.5. Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος

Η εφημερίδα του Πέτρου Ωρολογά δημοσίευσε άρθρα για τους πρόσφυγες από τις πρώτες μέρες άφιξής τους σε ολόκληρη τη χώρα,[49] καθησυχάζοντας παράλληλα τον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης για τη λήψη των κατάλληλων μέτρων για την υποδοχή και εγκατάστασή τους στην περιοχή της Μακεδονίας.

«… παρά τη υπηρεσία επικρατεί σκέψις διά την εντός της πόλεως κατάλληλον τοποθέτησιν εις τάς διαφόρους οικίας των αφικνουμένων προσφύγων οίτινες προς το παρόν δεν υπερβαίνουσι τάς δύο χιλιάδας.»[50]

---

[47]Πρακτικά Συνεδρίου *23-25 Νοεμβρίου, Θεσσαλονίκη,* ό. π., σελ. 119-121

[48] «Τα χάλια της στεγάσεως των προσφύγων. Ενώ οι πρόσφυγες στεγάζονται εις τας τρώγλας», *Νέα Αλήθεια*, 26 Νοεμβρίου 1928, αρ. φ. (8074) 178, σελ. 4

[49]«Από την Μικρασιατικήν τραγωδία. Περιπέτειαι πρόσφυγος», «Εφθασαν νέοι πρόσφυγες», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 27 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 836, σελ. 1. «Καταφθάνουν οι πρόσφυγες», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 5 Νοεμβρίου 1922, αρ. φ. 819, σελ. 4

[50]«Η εγκατάστασις των νέων προσφύγων», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 5 Νοεμβρίου 1922, αρ. φ. 819, σελ. 1

«…αφίχθησαν χθές 500 νέοι πρόσφυγες προερχόμενοι εκ Σμύρνης… Ελήφθησαν όλα τα κατάλληλα μέτρα δια την καλήν συντήρησιν αυτών.»[51]

Ενημέρωνε διεξοδικά για τις κρατικές ενέργειες, ιδιαίτερα όταν απειλούνταν η υγεία των ντόπιων κατοίκων με την έλευση νέων προσφύγων ή, όταν εμφανίζονταν μολυσματικές ασθένειες στους προσφυγικούς συνοικισμούς.[52] Κάποιες φορές χρησιμοποιήθηκε ως βήμα κρατικών αρχών για να απαντήσουν σε καταγγελίες περί αδιαφορίας των κρατικών υπηρεσιών.[53]

«Ο Διευθυντής της Δημοσίας Υγείας κ. Κότσανος ο οποίος τούς επεσκέφθη επί του ατμοπλοίου εμόρφωσε την γνώμιν ότι είναι αδύνατον να αποβιβασθούν ούτοι εις την πόλιν δι' ό και ετηλεγράφησε εις το Υπουργείον των Εσωτερικών όπως το ατμόπλοιον σταλή εις το λοιμοκαθαρτήριον Αγίου Γεωργίου ίνα μη μολυσματική τις νόσος εξ ων κατέχονται ούτοι μεταδοθή και εις την πόλιν, αν ούτοι ήθελον αποβιβασθή ενταύθα.»[54]

Στις στήλες της πρόβαλλε τις πρωτοβουλίες συλλόγων και σωματείων για προσφορά ρούχων στους πρόσφυγες, τη δημιουργία γραφείων πληροφοριών για φίλους και συγγενείς που αγνοούνταν, ελλείψεις που διαπιστώνονταν σε προσφυγικούς συνοικισμούς[55] αλλά και αγγελίες για θέσεις εργασίας που ζητούσαν πρόσφυγες.[56] Επίσης, πρόβαλλε τις αντιδράσεις της διεθνούς κοινότητας απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα.[57]

Η στάση της εφημερίδας άλλαξε και έγινε πιο καυστική προς τους κυβερνώντες,[58] μετά την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης (1923) και την παγίωση της κατάστασης.[59]

«*Ύστερα από μακράν εγκατάλειψιν ενεθυμήθησαν τους πρόσφυγας οι αρμόδιοι… και κατεβλήθη προσπάθεια ώστε να μη φανη ούτε το ελάχιστον ίχνος μιας τραγικής ζωής και μιας τραγικής εγκαταλείψεως… Εφρόντισαν όλοι ώστε ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΣ να μη παρουσιάζουν τίποτε το επίμεμπτον οι συνοικισμοί… -Ποιος να έρχεται άρα γε; Ανεμένετο ο Υπουργός Εσωτερικών*

[51]«Άφιξις νέων προσφύγων», 8 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 822, σελ. 4
[52]*Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, Μάρτιος 1923
[53]«Η Γενική Διοίκησις και οι πρόσφυγες. Μια απάντησις», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 30 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 839, σελ. 1
[54]«Άφιξις καυκασίων προσφύγων», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 8 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 822, σελ. 2
[55]«Η Μέλισσα υπέρ των προσφύγων», «Δια τους Μικρασιάτας πρόσφυγας», «Να ληφθούν μέτρα», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 8 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 822, σελ. 2, 3
[56]«Κίνησις της πόλεως. Ζητούνται», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 27 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 836, σελ. 2
[57]«Η Αμερική δια τούς πρόσφυγας», «Η Κοινωνία των Εθνών δια τους πρόσφυγας», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 8 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 822, σελ. 4
[58]«Διανομή ελπίδων», «Από την Καλαμαριά. Οι θάλαμοι», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 30 Δεκεμβρίου 1924, αρ. φ. 1480, σελ. 1, 2
[59]«Οι νεοαφικνούμενοι πρόσφυγες Κων/πόλεως», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 4 Ιουλίου 1924

κ. Κονδύλης. Και η υπηρεσία δεν ήθελε να συναντήσει ασχημίας και κουρέλια και θλίψιν ο πολιτευόμενος στρατηγός.»[60]

3.1.6. Το Φως

Η εφημερίδα *Το Φως* ασχολείται με τους πρόσφυγες πολύ πριν το προσφυγικό κύμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, όταν αναφέρεται στην αδιαφορία του Εποικισμού, την ταλαιπωρία των προσφύγων στο Κιλκίς κτλ.[61]

Την επομένη της καταστροφής της Σμύρνης δημοσίευσε την έκκληση για βοήθεια προς τους πρόσφυγες, που έκανε ο Μητροπολίτης Γεννάδιος προς τους Θεσσαλονικείς. Η εφημερίδα έβλεπε ότι υπήρχε διαφορά ανάμεσα στην προσωρινή προσφυγιά των Μικρασιατών τα προηγούμενα χρόνια και την τωρινή κατάσταση -που είχε στοιχεία μόνιμης εγκατάστασης- για αυτό και ασχολούνταν ιδιαίτερα με την αντιμετώπιση που είχαν από τους κρατικούς φορείς και στηλίτευε τα κακώς κείμενα, ιδιαίτερα στο θέμα της ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης.[62] Κύριος στόχος της ήταν να συνδράμει στην ομαλή ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία. Στάθηκε αρωγός στην προσπάθεια συγκέντρωσης χρημάτων για τους πρόσφυγες από εράνους, παρακινώντας έτσι και άλλους να συνδράμουν.[63] Προσπάθησε να τους βοηθήσει να βρουν τους χαμένους τους συγγενείς και προσφιλή τους πρόσωπα με τις στήλες «Πληροφορίαι δια τους αγνοουμένους», «Ζητούνται Οικογένειαι» και «Προσφυγικά», όπου υπήρχαν αναζητήσεις του Ερυθρού Σταυρού.[64] Επίσης, είχε τη στήλη «Πρόσφυγες Ζητούντες εργασίαν» για όσους αναζητούσαν επαγγελματική αποκατάσταση[65] και τους έδινε τη δυνατότητα να δημοσιεύουν αγγελίες για ενοικιάσεις και αγορές σπιτιών. Τους ενημέρωνε συχνά ότι η εφημερίδα έθετε ειδικό συντάκτη στη διάθεση κάθε πρόσφυγα για

---

[60]«Ως υλικόν», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 30 Δεκεμβρίου 1924, αρ. φ. 1480, σελ. 1

[61]Σωτηρία Βασιλείου, Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα *Φως* (1922-1930), στο Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος-Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 2009, σελ. 163

[62]«Η εγκατάστασις των προσφύγων», *Το Φως*, 25 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3865, σελ. 1. «Η κατάστασις των προσφύγων», *Το Φως*, 6 Ιουλίου 1923, αρ. φ. 4117, σελ. 2. «Η τραγωδία των προσφύγων. Τι γίνεται εις το Νοσοκομείο των προσφύγων», *Το Φως*, 17 Οκτωβρίου 1924

[63]«Έρανοι Υπέρ των Προσφύγων», *Το Φως*, 7 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3847, σελ. 2

[64]«Ζητούνται Οικογένειαι», *Το Φως*, 4 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3844, σελ. 2. «Πληροφορίαι δια τους αγνοουμένους», *Το Φως*, 9 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3849, σελ. 2. «Προσφυγικά», *Το Φως*, 11 Ιουλίου 1923, αρ. φ. 4112, σελ. 3

[65]«Πρόσφυγες Ζητούντες εργασίαν», *Το Φως*, 9 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3849, σελ. 2

οποιαδήποτε υπόθεσή του ενώπιον των δημόσιων αρχών ή κάποιας άλλης αρχής ή επιχείρησης.[66] Ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε και η στήλη «Τα παρασκήνια της ζωής», όπου δημοσιεύονταν ιστορίες που έμοιαζαν με παραμύθια, μια διαφορετική όψη της ζωής των προσφύγων με πρωταγωνιστές πρόσφυγες, όπως και το αφήγημα «Περιπέτειαι συζύγου».[67]

Στις σελίδες της περιλαμβάνονταν στήλες με τίτλο «"*Το Φως*" εις τας επαρχίας» όπου καταγραφόταν η ζωή των προσφύγων στις πόλεις και κωμοπόλεις της Μακεδονίας και της Θράκης.[68] Μετά το 1922, κύριο θέμα της εφημερίδας ήταν η εγκατάσταση των προσφύγων στη Μακεδονία και τη Θράκη. Η εφημερίδα έστειλε μέχρι και δημοσιογράφους στην ύπαιθρο της Μακεδονίας για να καταγράψουν τυχόν παραλείψεις και αδιαφορία στην αποκατάστασή τους.[69] Ασχολήθηκε μεταξύ άλλων και με τη δίωξη των προσφύγων στη Θράκη.[70]

Το Φως στήριξε επίσης τις προσφυγικές οργανώσεις και την προσπάθεια δημιουργίας κόμματος για συμμετοχή στις εκλογές.[71] Δε δίσταζε να δημοσιεύει καλέσματα των Μικρασιατών και των ενώσεών τους για αντίδραση στον τρόπο διακυβέρνησης της Ελλάδας, προκειμένου να πατάξουν τον μοναρχισμό και παλαιοκομματισμό, όπως έλεγαν χαρακτηριστικά.[72]

3.2 Υποδοχή από τον Ερυθρό Σταυρό

Ο Ερυθρός Σταυρός αντέδρασε άμεσα για την υποδοχή των προσφύγων. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1922, για παράδειγμα, ο πρόεδρος του Ερυθρού Σταυρού με αρμόδιο κλιμάκιό του επισκέφτηκε τους 1.200 περίπου πρόσφυγες της Καλαμαριάς. Όταν διαπίστωσαν την έλλειψη στρωμάτων, αγόρασαν διακόσιες ψάθες και τις μοίρασαν στους θαλάμους των προσφύγων, για να μην κοιμούνται στα σανίδια. Επίσης, ετοίμασαν ενδύματα για αυτούς και εγκατέστησαν στον συνοικισμό μόνιμο γιατρό του Ερυθρού Σταυρού, ο οποίος επισκεπτόταν καθημερινά όλους τους θαλάμους και εφοδίαζε με κυνίνη και φύσιγγες των νοσούντες πρόσφυγες.[73]

---

[66]«Ηχώ της πόλεως», *Το Φως*, 7 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3847, σελ. 2
[67]Βασιλείου, ό. π., σελ. 161
[68]«Μια συναυλία υπέρ των προσφύγων», *Το Φως*, 18 Ιουλίου 1923, αρ. φ. 4119, σελ. 3
[69]«Η εγκατάσταση των προσφύγων. Μέτρα διά τους υπαλλήλους της Θράκης», *Το Φως*, 9 Δεκεμβρίου 1922, αρ. φ. 3939. «Η αγροτική αποκατάστασις των προσφύγων», *Το Φως*, 20 Ιανουαρίου 1925, αρ. φ. 4627, σελ. 1. «Οι υπεύθυνοι της μη στεγάσεως», *Το Φως*, 21 Μαρτίου 1925, αρ. φ. 4686, σελ. 1
[70]«Οι πρόσφυγες εις την Θράκην», *Το Φως*, 22 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3849, σελ. 2
[71]«Το συνέδριον των Καυκασίων προσφύγων. Η στάσις των κατά τας προσεχείς εκλογάς», *Το Φως*, 29 Σεπτεμβρίου 1923, αρ. φ. 4190, σελ. 1
[72]«Προκήρυξις Παμμικρασιατικής Ενώσεως Προσφύγων Θεσ/νίκης», *Το Φως*, 8 Απριλίου 1924, αρ. φ. 4373, σελ. 2
[73] «Ο Ερυθρός Σταυρός δια τους νέους πρόσφυγες», *Το Φως*, 7 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3847, σελ. 1. «Οι Αμερικανοί υπέρ των προσφύγων. Η περίθαλψις των 800 χιλ.», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1488, σελ. 1

Με παρόμοιο τρόπο αντέδρασε και για άλλες περιοχές δαπανώντας το ποσό των 175.000 δραχμών. Σε συνεργασία με την Ιερά Ένωση επισκεύασε κάποια σπίτια στην περιοχή του Ευόσμου (Χαρμάνκιοϊ) και 120 θαλάμους της Τούμπας, προκειμένου να στεγαστούν περισσότερα από 5.000 γυναικόπαιδα. Επίσης, σε συνεννόηση με τον Μικρασιατικό Σύλλογο διένειμε στους πρόσφυγες οικονομική στήριξη της τάξης των 100-300 δραχμών και 7.500 σιτοδόχους. Βέβαια, γνώριζαν ότι όλα αυτά, μπροστά στο μέγεθος των προβλημάτων που έπρεπε να αντιμετωπιστούν, ήταν «σταγών εν Ωκεανώ».[74]

Ο Αμερικανικός Ερυθρός Σταυρός, όπως ήταν η πλήρης ονομασία του, χώρισε την Ελλάδα σε δώδεκα ευρύτερες περιοχές και σύστησε μία τριμελή επιτροπή η οποία ανέλαβε το συσσίτιο περίπου 600.000 προσφύγων για εννιάμισι περίπου μήνες, δαπανώντας το ποσό των 3.000.000 δολαρίων. Κάθε μητέρα με παιδί έπαιρνε δύο δοχεία γάλα την εβδομάδα και κάθε πρόσφυγας έπαιρνε φαγητό που αντιστοιχούσε σε 1.000 θερμίδες την ημέρα.[75] Φρόντισε επίσης για την εκπαίδευση των κατοίκων αυτών των περιοχών διορίζοντας τριανταπέντε δασκάλους και δασκάλες.[76]

Αφού λοιπόν στήριξε τους πρόσφυγες αρχικά, προχώρησε και σε μονιμότερες λύσεις. Σε συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση προσέφερε χρήματα για τα έξοδα μονιμότερης εγκατάστασης των προσφύγων σε ιδίους συνοικισμούς[77], τα οποία βέβαια δίνονταν στην κυβέρνηση ως δάνειο.

3.3 Υποδοχή από τους κρατικούς φορείς

Η ελληνική κυβέρνηση προσπάθησε από την πρώτη στιγμή να παρέχει στήριξη στους πρόσφυγες. Τον πρώτο κιόλας μήνα (Σεπτέμβριος 1922) διατέθηκαν από το ελληνικό κράτος 6.500.000 δολάρια ενώ αρχές Μαΐου 1923 το ποσό είχε ανέλθει στα 530.000.000 δραχμές, τη στιγμή που το εθνικό εισόδημα του 1923 ανερχόταν στα 16.163.816.120 δρχ.[78] Ωστόσο, τα διατιθέμενα μέσα δεν επαρκούσαν για την περίθαλψη των προσφύγων και η ελληνική κυβέρνηση ζητούσε συχνά τη στήριξη του κόσμου.[79] Για αυτό και όσοι από τους πρόσφυγες

---

[74]Μεχτίδης, ό. π., σελ. 89

[75] Πελαγίδης Ευστάθιος, *Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922*, στο Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος-Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 2009, σελ. 100

[76]Μεχτίδης, ό. π., σελ. 90

[77] «Οι Αμερικανοί δια την στέγασιν των προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1491, σελ. 2

[78] Πελαγίδης Ευστάθιος, *Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922*, στο Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος-Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 2009, σελ. 98

[79] «Επιστολή του Αγγλογαλλικού Συνδέσμου για την περίθαλψιν των προσφύγων», *Το Φως*, 4 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3844, σελ. 2. «Η εγκατάστασις των νέων προσφύγων. Προσοχή εις τας επιτάξεις», *Εφημερίς των*

ήταν εύποροι εξασφάλιζαν από μόνοι τους εγκατάσταση εντός της πόλεως, ενώ όσοι ήταν άποροι μετακινούνταν συχνά στον οικισμό της Καλαμαριάς.[80]

Λίγες μέρες μετά τη σφαγή στη Σμύρνη, η αντίδραση του κρατικού μηχανισμού φάνηκε να είναι άμεση. Ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη η 5η υποεπιτροπή με προσωρινό γραφείο στη Στοά του Αγίου Μηνά, η οποία θα μεριμνούσε για την εύρεση εργασίας στους Μικρασιάτες της Πόλης. Η υποεπιτροπή αυτή μερίμνησε επίσης να ραφτούν ασπρόρουχα με ύφασμα που παραχώρησε η αποθήκη του Ερυθρού Σταυρού, για την πρόχειρη περιβολή των μικρών παιδιών 5-15 ετών και να μοιραστούν δύο κοστούμια σε κάθε προσφυγόπουλο. Οι περισσότεροι άλλωστε πρόσφυγες είχαν σωθεί με ένα πουκάμισο, ένα σακάκι, ένα ναυτικό παντελόνι. Μοίρασε ακόμη σε κάθε οικογένεια διακόσια δράμια σαπούνι[81] και αποφάσισε να συσταθούν ιατρεία τόσο στην Καλαμαριά όσο και στην πόλη.[82]

Η κρατική περίθαλψη φρόντιζε ακόμη για την καλή διατροφή των προσφύγων στους προσφυγικούς συνοικισμούς. Ο Νομάρχης, με ανακοίνωση στις εφημερίδες, ειδοποιούσε τους πρόσφυγες που έμεναν σε διάφορα ξενοδοχεία ή και σε σπίτια ότι μπορούν να λαμβάνουν συσσίτιο μεταβαίνοντας στο Διοικητήριο της Θεσσαλονίκης.[83] Μοίραζαν το πρωί τσάι, το μεσημέρι συσσίτιο καλής ποιότητας, μισό άρτο κάθε μέρα και δύο φορές την εβδομάδα συσσίτιο με κρέας.[84] Ο πρόσφυγας Νικόλας Καραχάνης από την Αρτάκη της Μικράς Ασίας μαρτυρά ότι η ελληνική κυβέρνηση μοίραζε «κουραμάνε», δηλαδή ψωμί, το οποίο όμως μύριζε άσχημα για αυτό οι πρόσφυγες με τη σειρά τους το μεταπουλούσαν και συχνά έπαιρναν τρία άλλα ψωμιά.[85]

Υπάρχουν βέβαια και μαρτυρίες ανθρώπων που διατείνονται ότι συσσίτια δεν υπήρχαν και πως μοίραζαν μόνο γάλα του κουτιού ή και σκόνη.[86] Για αυτόν τον λόγο, κάποιες φορές τα παιδιά δήλωναν ψευδώς ότι ήταν μεγαλύτερης ηλικίας, για να πάρουν περισσότερο γάλα: «πιο μεγάλο παιδί είναι… πίνει περισσότερο γάλα», λέει χαρακτηριστικά ο πρόσφυγας Στρογγύλης.[87] Η έλλειψη βασικών αγαθών επιβεβαιώνεται στη μαρτυρία της πρόσφυγα Αθανασίας Στεργιάδου από τους Ελιγμούς Προύσας, η οποία αναφέρει ότι δεν είχαν πού να

Βαλκανίων, 6 Σεπτεμβρίου1922, αρ.φ. 1439, σελ. 1. «Έκκλησις του Συνδέσμου Φιλελευθέρων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1446, σελ. 1

[80] «Άφιξις προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 9 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1444, σελ. 2

[81] «Ο Ερυθρός Σταυρός και οι νέοι πρόσφυγες», *Το Φως*, 4 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3844, σελ. 2

[82] «Ο Ερυθρός Σταυρός υπέρ των απολυόμενων και υπέρ των προσφύγων», *Το Φως*, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3846, σελ. 1

[83]«Συσσίτιον εις τους πρόσφυγας», *Το Φως*, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3846, σελ. 4

[84] «Ο Ερυθρός Σταυρός δια τους νέους πρόσφυγες», *Το Φως*, 7 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3847, σελ. 1

[85]Νικόλαος Καραχάνης, 8 Απριλίου 2002, ΜΑ 394, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

[86]Αθανασία Στεργιάδου, 25 Ιουνίου 1996, ΜΑ 61, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

[87]Ιωάννης Στρογγύλης, ΜΑ 55, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

πιούν το τσάι που τους έφερναν στον θάλαμο και για αυτό χρησιμοποιούσαν για ποτήρια τα κουτιά από το γάλα.[88]

Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις, η στάση των τοπικών φορέων θα χαρακτηριζόταν ακόμη και αδιάφορη. Η αδιαφορία των κρατικών φορέων αποδεικνύεται μεταξύ άλλων και από το γεγονός ότι οι πρόσφυγες τοποθετήθηκαν σε περιοχές όπου οι συνθήκες ήταν ιδιαίτερα δύσκολες. Για παράδειγμα, στους τόπους εγκατάστασης δεν υπήρχαν συγκοινωνίες και δρόμοι. Η περιοχή της Καλαμαριάς, συγκεκριμένα, μέχρι το 1928 ήταν επιβεβαιωμένα τόπος «χαινόντων λάκκων γεμάτων από βόρβορον». Η Κρατική Πρόνοια φαίνεται να εργάστηκε για τη βελτίωση της κατάστασης μόνο την παραμονή των εκλογών ή των δημοψηφισμάτων.[89] Χαρακτηριστικό παράδειγμα που επιβεβαιώνει την αδιαφορία των αρχών αποτελούν και οι καταγγελίες για αδιαφορία απέναντι στους νεκρούς πρόσφυγες, οι οποίοι παρέμεναν άταφοι δυο με τρεις ημέρες.[90]

Πολλές φορές, επίσης, εκδηλώθηκαν ενέργειες αισχροκέρδειας.[91] Τα συλλαλητήρια των προσφύγων, όπου κατήγγειλαν καταχρήσεις και λεηλασίες των ποσών που είχαν διατεθεί για την προμήθεια κουβερτών και ξυλείας, αλλά και η νόθευση του σιταριού και του κριθαριού επιβεβαιώνουν την αισχροκέρδεια αυτή.[92]

Γενικότερα, η δημόσια διοίκηση, ιδιαίτερα εκτός της πόλης της Θεσσαλονίκης, δεν ήταν ιδιαίτερα φιλική απέναντι στους πρόσφυγες. Η κωλυσιεργία στην εκτίμηση των περιουσιών τους καθυστερούσε τη γρήγορη αποκατάστασή τους[93] ενώ πολύ συχνά υπήρχαν καταγγελίες για ανάρμοστη συμπεριφορά δημοσίων υπαλλήλων απέναντί τους.[94] Ο Αναστάσιος Ανδρεάδης από τη Γκιουρούμτζα ή Κουρούμζα Αδάνων αναφέρει ότι η βοήθεια που παρείχε το κράτος σε ήταν μόνο «κανα αγελάδα, κανα βόδι, κανα αλέτρι».[95]

---

[88]Στεργιάδου, ό. π.
[89]«Πώς δεν συντελέσθη η αποκατάστασις των προσφύγων», *Το Φως*, 29 Μαρτίου 1928, αρ. φ. 5742, σελ. 4
[90]Μεχτίδης, ό.π., σελ. 107
[91]«Ληστεία», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 16 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1449, σελ. 1. «Ο Κόσμος. Ουδείς συγκινείται», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 17 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1450, σελ. 1. «Κάτι απίστευτον», «Τι μας καταγγέλλουν», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 21 Δεκεμβρίου 1922, αρ. φ. 1544, σελ. 1
[92]«Αι ανακρίσεις δια τα εποικιστικά», *Το Φως*, 10 Ιουλίου 1925, αρ. φ. 4795, σελ. 1
[93]«Προχωρεί βραδύτατα η εκτίμησις των περιουσιών των μη ανταλλαξίμων και των εν Κων/πόλει Εταμπλί», *Το Φως*, 29 Μαρτίου 1928, αρ. φ. 5742, σελ. 1
[94]«Ποία είναι η πραγματική κατάστασις των προσφύγων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 2 Αυγούστου 1923
[95]Αναστάσιος Ανδρεάδης, Σεπτέμβριος 1996, ΜΑ 57, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Την περίοδο 1923-1925 ξεκίνησε ο εποικισμός και η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων, με χρέωση των προσφύγων, έφτιαξε σπίτια στην περιοχή όπου τελικά αυτοί εγκαταστάθηκαν.[96] Ο πρόσφυγας Γρηγόρης Γεωργόπουλος από το Αρμουτλί Νικομήδειας, περιγράφοντας την πορεία εγκατάστασής του στη Θεσσαλονίκη, επισημαίνει ότι το κράτος τούς έδωσε αποζημίωση (ομολογίες αξίας 500 δραχμών) για την περιουσία που άφησαν στην Τουρκία, η οποία ήταν πολύ μεγαλύτερη συγκριτικά με αυτή που άφησαν οι Τούρκοι. Τις ομολογίες που πήραν άλλοι τις πούλησαν, άλλοι τις έδωσαν και πήραν σπίτια ανταλλάξιμα με τα σπίτια που άφησαν οι Τούρκοι. Ο Γεωργόπουλος επισημαίνει ότι ο πρόσφυγας αποκτούσε σπίτι με πλειστηριασμό. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, «πήγαινε ο κόσμος και πλειοδοτούσαν και, όταν έδιναν λίγο περισσότερο ή μάλλον έδινε ένα ποσό, τα κατακυρώνανε στους πρόσφυγες». Πολλοί επωφελήθηκαν από αυτή την κατάσταση καθώς, όσοι πήραν σπίτια με αυτόν τον τρόπο τα έδωσαν στη συνέχεια αντιπαροχή και χτίστηκαν πολυκατοικίες.[97]

Το κράτος έδωσε χρηματική αποζημίωση μόνο σε όσους απογράφηκαν ως αστοί, ενώ στους αγροτικούς πληθυσμούς παραχωρήθηκαν γαίες. «Όσοι ζητήξανε να πάρουνε χωράφια, δεν πήρανε αποζημίωση» αλλά πήρανε χωράφια.[98]

3.4 Υποδοχή προσφύγων από τους γηγενείς

Η αντιμετώπιση των προσφύγων από τους ντόπιους σε όλη την Ελλάδα δεν ήταν ίδια. Άλλοι υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες δείχνοντας το ανθρώπινο πρόσωπό τους και άλλοι εκφράζοντας απροκάλυπτα τη δυσφορία τους.[99] Από την πρώτη στιγμή, τα μέλη πολλών οργανώσεων προσπαθούσαν να συνδράμουν την κυβέρνηση για τη σωτηρία των προσφύγων, ενώ την ίδια στιγμή δεν έλειπαν οι οργανώσεις που αδιαφορούσαν, όπως αυτές της Θεσσαλονίκης.[100]

Οι ντόπιοι Θεσσαλονικείς -στην πλειονότητά τους- αντιμετώπισαν τους πρόσφυγες πολύ καλά.[101] Για παράδειγμα, έκαναν δωρεές,[102] δε φοβόντουσαν να τους νοικιάζουν σπίτια,[103] ενώ το σωματείο των αρτοποιών φρόντισε, για τη διανομή άρτου για τους Μικρασιάτες

---

[96]Στρογγύλης, ό. π.
[97]Γρηγόρης Γεωργόπουλος, 15 Ιανουαρίου, 1995, ΜΑ 1, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[98]Καραχάνης, ό. π.
[99]«Πενιές. Ειδησούλες. Περίεργα», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1439, σελ. 1. «Ας λείψη τέτιο καλό», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 30 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1493, σελ. 1.
[100]«Ο Κόσμος. Τι κάμουν αι συντεχνίαι;», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1439, σελ. 1
[101] Νικόλαος Τζιτζιρόπουλος, 8 Οκτωβρίου 1997, ΜΑ 155, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[102] «Η Δωρεά του Μπενάκη», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 31 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1494, σελ. 1.
[103] «…ευκαιρία δια πρόσφυγας», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1491, σελ. 1

πρόσφυγες της Θεσσαλονίκης.[104] Με την παρότρυνση της Εκκλησίας και του Ερυθρού Σταυρού, έκαναν εράνους,[105] ορισμένοι υιοθέτησαν, με δικά τους συχνά έξοδα, ορφανά[106] ή φρόντισαν να εξασφαλίσουν στους πρόσφυγες κάποια εργασία.[107] Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Νικόλαου Λεοντσίνη από τη Σμύρνη για το αφεντικό του στο κουρείο:

«ήταν ένας άνθρωπος άγιος, Μακεδόνας. Μου φέρθηκε πολύ καλά. […] Και τη Δευτέρα πάλι δουλειά και στο σχολείο. Γιατί μ' έστελνε στο σχολείο αυτός ο καλός άνθρωπος […] μου φέρθηκε πιο καλά και από πατέρας μου. Διότι ήθελε να διαβάσω, να γράψω και το βράδυ να του πω το μάθημά μου.»[108]

Σύμφωνα με μαρτυρία της Στέλλας Λιναρδού-Μενεξέ, γεννημένης στο Βουρλάτο, οι Θεσσαλονικείς ήταν φιλόξενοι. Η ίδια, το 1922, έφτασε ως πρόσφυγας με την οικογένειά της στη Θεσσαλονίκη για δεύτερη φορά. Η πρώτη φορά ήταν το 1912, όταν η οθωμανική κυβέρνηση επιστράτευσε τους άντρες 18-50 ετών και ο πατέρας της (που ήταν τότε 50 ετών) και τα αδέρφια της (18 ετών) ήθελαν να αποφύγουν την επιστράτευση. Όταν ηρέμησαν τα πράγματα, επέστρεψαν στον τόπο τους, για να ξανάρθουν το 1922. Αρχικά πήγαν στη Μυτιλήνη και από εκεί μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη. Εγκαταστάθηκαν στο Μεγάλο Καράμπουρνο, πιο βόρεια του Αγγελοχωρίου, στις Αλυκές, όπου και έμειναν τέσσερα χρόνια. Μαρτυρεί λοιπόν ότι οι Θεσσαλονικείς τους συμπεριφέρθηκαν καλύτερα από τους Μυτιληνιούς, οι οποίοι δεν ήταν καθόλου φιλόξενοι. Η ίδια παντρεύτηκε Θεσσαλονικιό, αν και η γενικότερη αντίληψη ήταν «Θα πας να πα την πρόσφυγα; Γιατί θα δεις ντε».[109] Με λίγα λόγια, παρά την αρχική αντιπάθεια που είχαν οι Θεσσαλονικείς απέναντι στους πρόσφυγες, υπήρχαν και αρκετοί που ήταν καλόψυχοι και είχαν ανθρωπιά.[110]

Υπήρχαν ορισμένοι ντόπιοι, όπως οι Καπουτζηδιανοί (σημερινοί Πυλαιώτες), που έλεγαν ότι «δεν ήθελαν ούτε να τους δούνε»,[111] ή άλλοι οι οποίοι τους απαγόρευαν ακόμη και να

---

[104] «Δελτία Άρτου δια τους πρόσφυγας», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1491, σελ. 1
[105] «Ευχαριστήριον», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1491, σελ. 1
[106] «Τα ορφανά προσφύγων. Μια γενναία πράξις», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 31 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1494, σελ. 1
[107] «Ανακοινωθέν Εργατικού Κέντρου Θεσσαλονίκης», «Πρόσκλησις Μικρασιατικού Συλλόγου», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 9 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1444, σελ. 1
[108]Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού**,** *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940): πρόσφυγες: δημιουργώντας τη νέα* πατρίδα, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ.186
[109]Στέλλα Λιναρδού-Μενεξέ, 21 Ιουνίου 1996, ΜΑ 48, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[110]Γιώργος Θ. Κατραμόπουλος, *Ένας αιώνας δυο πατρίδες*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 1995, σελ. 15
[111]Ζωή Κρασσά, 19 Δεκεμβρίου 1996 ΜΑ 72, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

πάρουν νερό, για να μην τους μολύνουν.[112] Σε γενικές γραμμές οι ντόπιοι ήταν προκατειλημμένοι ότι οι πρόσφυγες δεν είχαν χρήματα, παρά τη διαβεβαίωση πολλών ότι ήταν οικονομικά ευκατάστατοι.

«Δεν έδινα την εντύπωση ενός κουρελή πρόσφυγα. Και ταυτόχρονα εδήλωνα προκαταβολικώς, όπου πήγαινα, ότι έχω χρήματα και είμαι πρόθυμος να προκαταβάλω μια εβδομάδα ολόκληρη – και εγώ θα μείνω μόνον τρεις μέρες. Δυστυχώς, παντού έβρισκα μια άρνηση· μάλλον σκληρή, μάλλον υποτιμητική, επειδή ήμουνα πρόσφυγας.» αφηγείται δεκαοκτάχρονος πρόσφυγας που με την αποβίβασή του στη Θεσσαλονίκη, έψαχνε απεγνωσμένα δωμάτιο σε ξενοδοχείο.[113]

Εκείνοι που δεν ήθελαν τους πρόσφυγες, μέχρι να τους γνωρίσουν καλύτερα, ήταν αρκετοί κάτοικοι χωριών.[114] Σύμφωνα με μαρτυρία της Αννίκας Χαριτωνίδου, οι κάτοικοι ορισμένων περιοχών δεν ήταν ιδιαίτερα φιλόξενοι. Έκλειναν τα σπίτια τους, τα σχολεία τους, τα καφενεία τους, τις αποθήκες τους και τους αντιμετώπιζαν σαν «μικρόβια». Συχνά πυκνά φώναζαν «οι πρόσφυγες έρχονται, εδώ πέρα να μην μπαίνουν».[115] Οι σχέσεις τους δηλαδή με τους ντόπιους δεν ήταν ιδιαίτερα καλές, καθώς οι γηγενείς τούς αποκαλούσαν «τουρκόσπορους» και τους παρουσίαζαν ως κακούς ανθρώπους. Κάποιοι γονείς έλεγαν μάλιστα στα παιδιά τους «μην κλαις, γιατί θα σε δώσω τον πρόσφυγα να σε φάει»[116]. Η αντίληψη που είχαν οι γηγενείς για τους πρόσφυγες αποτυπώνεται στο παρακάτω ποίημα που απαγγέλει η πρόσφυγας Διαλεχτή Μεντεκίδου:[117]

«Κάποτε, γιος παντρεύτηκε

και πήρε προσφυγοπούλα,

σαν το ΄μαθε η πεθερά

δυο φίδια τηγανίζει,

έλα, μωρή να φας φαΐ,

ψάρια τηγανισμένα,

---

[112]«Αυτό μας έλειπε…» *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 11 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1444, σελ. 1
[113]Γιώργος Θ. Κατραμόπουλος, *Ένας αιώνας δυο πατρίδες*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 1995, σελ. 13
[114]Καραχάνης, ό. π.
[115]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας*, τ. Β΄, Αθήνα, 2004, σελ. 97
[116]Στρογγύλης, ό. π.
[117] Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940): πρόσφυγες: δημιουργώντας τη νέα πατρίδα*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998, σελ.185

προσφυγοπούλα σε κλαιν τα μάτια μου …»

Οι ντόπιοι κατηγορούσαν επίσης τους πρόσφυγες για την επίταση των υπαρχόντων προβλημάτων, όπως έλλειψη ξυλανθράκων ή και άρτου,[118] ενώ συχνά στον τύπο καταγράφονταν περιστατικά διενέξεων.[119] Ο Ευάγγελος Παντελάκος, από τη Μαγνησία της Μικράς Ασίας, αναφέρει ότι υπήρχε διχόνοια, επειδή η Ελλάδα ήταν κατεστραμμένη από τον πόλεμο και υπήρχαν οικογένειες που ζούσαν δυστυχισμένες και για αυτό κατέκριναν τη στήριξη του κράτους προς τους πρόσφυγες.[120]

Οι πρόσφυγες με τη σειρά τους αντιλαμβάνονταν πως οι ντόπιοι προσπαθούσαν να τους εκμεταλλευτούν, ιδιαίτερα στον εργασιακό τομέα. Κάποιες μάλιστα εύπορες οικογένειες έσπευδαν να εκδηλώσουν τη «συμπάθειά» τους και να φανούν «φιλάνθρωποι» απέναντι στα ορφανά κορίτσια, προσπαθώντας όμως με αυτόν τον τρόπο να αποκτήσουν ψυχοκόρες-υπηρέτριες, τις οποίες δεν πλήρωναν, με το πρόσχημα ότι τους κάλυπταν τα βασικά τους έξοδα.[121]

Αξίζει να αναφερθούν και οι καταγγελίες για βάναυση συμπεριφορά υπαλλήλων φιλανθρωπικών οργανώσεων.[122] Για τον λόγο αυτόν, η ίδρυση συλλόγων γηγενών στα τέλη του 1928 ερμηνεύτηκε από ορισμένους ως προσπάθεια των ντόπιων να καταπολεμήσουν τα συμφέροντα των προσφύγων. Ωστόσο, όπως αναφέρεται στην εφημερίδα *Το Φως*,[123]

«οι κατά τόπους σύλλογοι γηγενών […] ιδρύθηκαν δια να προασπίσουν των γηγενών τα συμφέροντα. Δια ν' αγωνισθούν όπως μη τίθενται εις ήσσονα μοίρα οι εντόπιοι. Και αι διαφοραί των δεν είνε με τους πρόσφυγας· Είναι με το Κράτος. Οι προσφυγικοί Σύλλογοι ζητούν εξίσωσιν και δικαιοσύνην».

Επίσης, στην ίδια εφημερίδα, σημειώνεται πως τα έκτροπα που γίνονταν οφείλονταν στον παροξυσμό ορισμένων και όχι στην πεποίθηση του έθνους. Οι γηγενείς έδειχναν να έχουν κατανοήσει ότι οι πρόσφυγες δεν ήταν ξένοι και διατηρούσαν την προσφυγική τους ιδιότητα μόνο για τη στέγαση, τη διανομή των γαιών και τις αποζημιώσεις.

---

[118]«Ελεύθεραι γνώμαι. Το ζήτημα των ξυλανθράκων», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Οκτωβρίου 1922, αρ. φ. 1488, σελ. 1. «Η έλλειψις του άρτου», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 18 Νοεμβρίου 1922, αρ. φ. 1512, σελ. 1
[119]«Σοβαραί προστριβαί εντοπίων και προσφύγων», *Το Φως*, 23 Σεπτεμβρίου 1923
[120]Ευάγγελος Παντελάκος, 28 Ιουλίου 1996, ΜΑ 22, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[121]«Όχι ψυχοκόραι…», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1446, σελ. 1. «Ζητούνται κτίσται», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 9 Σεπτεμβρίου1922, αρ. φ. 1442, σελ. 1. Στρογγύλης, ό. π..
[122]Μεχτίδης, ό. π., σελ. 107
[123]Βασιλείου, ό. π., σελ. 185

Κεφάλαιο 4 - Τόποι εγκατάστασης προσφύγων στη Θεσσαλονίκη

4.1 Τόποι εγκατάστασης

Από τα 1.2 εκατομμύρια προσφύγων που έφτασαν στην Ελλάδα αναζητώντας μια καλύτερη ζωή, η Μακεδονία υποδέχτηκε περίπου 638.000.[124] Όταν οι πρόσφυγες έφτασαν στη Θεσσαλονίκη, είτε εγκαταστάθηκαν προσωρινά στον Λευκό Πύργο, μέχρι «νεοτέρας διαταγής» είτε μετακινήθηκαν απευθείας σε συγκεκριμένες περιοχές με βάση το σχέδιο μετεγκατάστασής τους, αν οι συνθήκες δεν ήταν κατάλληλες.[125] Η Χρύσα Γόμπου από τη Σμύρνη μαρτυρεί ότι, αφού αποβιβάστηκαν στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, από εκεί τους μετέφεραν στην περιοχή Χαριλάου, σε στρατώνες των Γάλλων όπου η ίδια έμεινε εννιά χρόνια. Τις πρώτες δεκαπέντε ημέρες ζητιάνευαν για να φάνε ενώ στη συνέχεια τους εγκατέστησαν στην «Πλατεία των Ερωτευμένων» όπου τους μοίραζαν συσσίτιο για δύο χρόνια. Είχαν επίσης έναν πρόεδρο διορισμένο από την κυβέρνηση, ο οποίος τους έλεγε ποια μέρα της εβδομάδας θα πήγαιναν να πλυθούνε στο λουτρό που τους έφτιαξαν.[126]

Υπήρχαν κάποια κρατικά σπίτια και «ένα μεγάλο μέρος στο φρούριο που ήτανε Άγγλοι και Γάλλοι εκεί πέρα».[127] Οι περισσότεροι πρόσφυγες εγκαταστάθηκαν λοιπόν σε συμμαχικά παραπήγματα, που είχαν άλλοτε χρησιμοποιηθεί ως συμμαχικά Νοσοκομεία, σε περιοχές της Θεσσαλονίκης,[128] όπως στην Καλαμαριά, Ευκαρπία (Λεμπέτ), Εύοσμος (Χαρμάνκιοϊ)[129] ή στην Τούμπα.[130] Άλλοι πάλι εγκαταστάθηκαν σε αποθήκες π.χ. κολλεγίων.[131]

Σιγά σιγά ιδρύθηκαν προσφυγικοί συνοικισμοί από διάφορους φορείς όπως την ΕΑΠ, την Πρόνοια ή οικοδομικούς συνεταιρισμούς. Η ΕΑΠ ίδρυσε συνοικισμούς με ημιαγροτικό χαρακτήρα (Νέα Ευκαρπία, Αρετσού, Νέα Κρήνη κ.ά.), σε αντίθεση με την Πρόνοια που ίδρυσε συνοικισμούς εγγύτερους στην πόλη, όπως η περιοχή Βότση (πρώην Κάμπελ), η Καλαμαριά, η Σταυρούπολη, η Τούμπα κ.ά.[132] Υπολογίζεται ότι την περίοδο 1922-1923 είχαν δημιουργηθεί

---

[124]Ελένη Ιωαννίδου (επιμ.) *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940): Πρακτικά Ημερίδας 17 Μαΐου 2008*, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού (ΙΑΠΕ Δήμου Καλαμαριάς), Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010, σελ. 26

[125]Γιώργος Καράμπελας, 11 Ιουλίου 1996, ΜΑ 23, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού. «Η εγκατάστασις των νέων προσφύγων. Προσοχή εις τας επιτάξεις», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 1439, σελ. 1

[126]Χρύσα Γόμπου, 25 Ιανουαρίου 1996, ΜΑ 6, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

[127] Στέλλα Λιναρδού-Μενεξέ, 21 Ιουνίου 1996, ΜΑ 48, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

[128]«Ο Συνοικισμός της φρίκης», *Το Φως*, 4 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3844, σελ. 1

[129]«Άφιξιν νέων θυμάτων εις το Λοιμοκαθαρτήριον», *Το Φως*, 17 Αυγούστου 1923, αρ. φ. 3844, σελ. 2

[130]Καραχάνης, ό. π.

[131] Στρογγύλης, ό. π.

[132]Ιωαννίδου (επιμ.) *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης,* ό. π., σελ. 68-69

στον νομό Θεσσαλονίκης τριάντα περίπου αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί.[133] Υπήρξαν επίσης και αυθαίρετοι οικισμοί, όπως η Αγία Φωτεινή, στο κέντρο της πόλης, ή συνοικισμοί που φτιάχνονταν με πρωτοβουλία ιδιωτών προσφύγων, όπως ο συνοικισμός του Αγίου Νικολάου στο Καραμπουρνού. Οι περισσότεροι έφεραν τουρκικά ονόματα, τα οποία αντικαταστάθηκαν από ελληνικά μετά το 1928. Αναφέρονται ενδεικτικά κάποιοι από τους συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν στον νομό Θεσσαλονίκης.[134]

Πολίχνη (Καρά-Ισίν)	Σίνδος (Τεκελί)
Φίληρος (Γιαλατζίκ)	Καλοχώριον (Κασκάρκα)
Ροδοχώρι (Τόπ-Αλτί)	Διαβατά (Δουδουλάρ)
Νέος Κουκλουτζάς (Παλαιόν Χαρμάνκιοϊ)	Λάκκωμα (Ακματζαλή)
Νέοι Επιβάται (Μπαξέ-Τσιφλίκ)	Νέα Γωνιά (Τσιγγανάδες)
Νέα Ευκαρπία (Λεμπέτ)	Ταγαράδες (Ταγαρτζήδες)
Ωραιόκαστρον (Δαούτ-Μπαλή)	Νέον Ρύσιον Αγροτικόν (Μπουνάρ-Τσιφλίκ)
Διαβατά (Δουδουλάρ)	Καρδία (Καρά-Τσοχανλή)
Νέα Κερασιά (Καραμπουρνού)	Νέα Ραιδεστός (Μαντζάρηδες)
Θέρμη (Σέδες)	Μικρό Πλαγιάρι (Κιουτσουκλί)

Αρκετοί από τους συνοικισμούς της πόλης το 1932 αριθμούσαν ήδη περισσότερους από 2.500 κατοίκους.[135]

Τούμπα	32.000	Πρόνοια, ΕΑΠ, Οικοδομικός Συνεταιρισμός
Αγία Φωτεινή	13.000	αυθαίρετος
Καλαμαριά	7.000	ΕΑΠ, Πρόνοια
Ξηροκρήνη	6.500	Πρόνοια
Χαριλάου	6.000	Ιδιωτικός
Νεάπολη	5.500	Πρόνοια, Οικοδομικός Συνεταιρισμός
Επτάλοφος	4.000	Πρόνοια

[133]Παναγιώτης Τανιμανίδης Γ., *Ποντιακοί οικισμοί στην Ελλάδα,* Θεσσαλονίκη 1988, σελ. 140
[134]Μαραβελάκη-Βακαλοπούλου, *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993, σελ. γ΄-η΄
[135]Ιωαννίδου (επιμ.) *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης*, ό. π., σελ. 64-65

Τριανδρία	3.000	Πρόνοια
Συκιές	3.000	ΕΑΠ
Εύοσμος (Χαρμάνκιοϊ)	3.000	Πρόνοια
Σταυρούπολη (Κάτω Λεμπέτ)	2.500	Πρόνοια

Τα κτήρια που χτίζονταν για τη στέγαση των προσφύγων εξασφάλιζαν τα βασικά στοιχεία της συλλογικής ζωής, όπως πλατεία, εκκλησία, σχολείο, και κάλυπταν τις βασικές ανάγκες διαβίωσης. Οι οικοδομικοί συνεταιρισμοί έπαιρναν οικόπεδο περίπου 200-240 τ.μ. και δάνειο 80.000 δρχ. ενώ σε κάθε μέση οικογένεια αναλογούσε ένα οικόπεδο περίπου 120 τ.μ. και μία έτοιμη οικία περίπου 40 τ.μ., κόστους 30.000–40.000 δρχ. Οι δικαιούχοι αποπλήρωναν το σπίτι με τη μορφή δανείου.[136]

4.1.1. Περιοχή Αγίας Φωτεινής

Η περιοχή που στέγασε εκατοντάδες οικογένειες προσφύγων ήταν αυτή της Αγίας Φωτεινής. Βρισκόταν στο αποκαλούμενο σήμερα ιστορικό κέντρο της Θεσσαλονίκης, εκεί όπου στεγάζονται τα Πανεπιστήμια και η Διεθνής Έκθεση Θεσσαλονίκης (ΔΕΘ). Την εποχή που ήλθαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, η περιοχή ήταν εκτός σχεδίου πόλεως. Οι αναφορές στην περιοχή πριν τους Μικρασιάτες είναι περιορισμένη, για αυτό και έχει μείνει στη μνήμη ως χώρος που πρωτοκατοικήθηκε από αυτούς. Στην πραγματικότητα όμως, πριν το 1917, η Μουφτεία Θεσσαλονίκης επινοικίαζε μέρος της περιοχής σε αστέγους, οι οποίοι έφτιαξαν εκεί τα πρώτα παραπήγματα. Όταν λοιπόν οι ανάγκες της στέγασης αυξήθηκαν με την έλευση των Μικρασιατών, οι οποίοι καταγόμενοι από αστικά και ημιαστικά κέντρα επιδίωκαν να εγκατασταθούν στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, η Μουφτεία φρόντισε να τους επινοικιάσει οικόπεδα στην περιοχή αυτή.[137]

Ο προσφυγικός συνοικισμός των μικρών σπιτιών και των παραγκών, ένας «τενεκεδομαχαλάς», ονομάστηκε έτσι από τον ομώνυμο μητροπολιτικό ναό της Αγίας Φωτεινής της Σμύρνης, από όπου προέρχονταν οι περισσότεροι πρόσφυγες, και ήταν ο δεύτερος σε αριθμό κατοίκων μετά την Τούμπα. Το 1926 ο συνοικισμός αριθμούσε περίπου 15.000 κατοίκους

[136]Ιωαννίδου (επιμ.) *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης,* ό. π., σελ. 67
[137]ό. π., σελ. 90-94

και μαζί με τις περιοχές της Καλαμαριάς και της Τούμπας παρουσιάζονταν ως μεγάλα προάστεια «όπου σφύζει η ζωή και η δημιουργικότης».[138] Στην πραγματικότητα όμως, ήταν ένας αυθαίρετος συνοικισμός που είχε χτιστεί με την ανοχή των αρχών και είχε κτίσματα με τυχαία διάταξη. Χωριζόταν στις περιοχές της Άνω και Κάτω Αγίας Φωτεινής, όπου οι συνθήκες διαβίωσης ήταν τελείως διαφορετικές. Στην Κάτω Αγία Φωτεινή η κατάσταση ήταν πολύ καλύτερη, γεγονός που το απέδιδαν στο υψηλότερο μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων της.[139]

Στην Άνω Αγία Φωτεινή τα σπίτια ήταν ισόγειες μονοκατοικίες, χτισμένες με προσωπική εργασία των ιδιοκτητών τους από ευτελή κυρίως υλικά, όπως ξύλα, λάσπη, λαμαρίνες, γκαζοτενεκέδες, και σε κάποιες περιπτώσεις από καλύτερα, όπως μάρμαρα από κοντινά νεκροταφεία, τούβλα, πέτρες. Σύμφωνα με δημοσίευμα της *Εφημερίδος των Βαλκανίων* για την Άνω Αγία Φωτεινή το 1929, «εάν η έλλειψις φωτισμού και δρόμων δεν κάνει και τόση μεγάλη αίσθηση, η έλλειψις του νερού και της καθαριότητος είναι επιζήμια για την υγεία ολόκληρου της πόλεως. Ο συνοικισμός υποφέρει πολύ από πόσιμο νερό». Σε κάθε τετράγωνο με 3.000 περίπου κατοίκους υπήρχε μόνο μια δημόσια βρύση που παρείχε νερό ορισμένες ώρες της ημέρας, οπότε οι συγκρούσεις ήταν συχνές. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά η *Εφημερίδα των Βαλκανίων* (24.3.1929), «Πολλές φορές το καλοκαίρι δεν τρέχουν καθόλου οι βρύσες. Και μονάχα τα μεσάνυχτα έρχεται το νερό. Τότε το ξενύχτι είναι απαραίτητο κι όποιος θέλη να διασκεδάση και να αντιληφθή πόση αξία έχει το νερό ας παρακολουθήση το θέαμα των συγκρούσεων που γίνονται εκεί. Θα νομίση ότι βρίσκεται στο μέτωπο και θα παρακολουθήση εκ του πλησίον μία πραγματική έφοδο για την κατάκτηση ολίγων ποτηριών νερού. Θ' ακούσει γκαζοτενεκέδες να βαράνε σταμιά να σπάνουν κεφάλια, θα δη όλα τα τσόκαρα του συνοικισμού, κιόλα τα μυστικά των θα μάθη.».Τις ίδιες βρύσες χρησιμοποιούσε και το γειτονικό στρατόπεδο για να ποτίσει τα άλογά του.[140]

Αξίζει να σημειωθεί ότι οι δημοτικές αρχές ήταν ανύπαρκτες στην περιοχή. Οι νυχτοφύλακες περιπολούσαν σπάνια, όπως σπάνια γινόταν και η περισυλλογή σκουπιδιών. Οι δρόμοι ήταν χωματόδρομοι και ο φωτισμός τους ανύπαρκτος.[141] Ωστόσο, το βασικότερο πρόβλημα της περιοχής ήταν τα ανοιχτά ρέματα και τα υπαίθρια αποχωρητήρια τα οποία «Είναι δε τα περισσότερα υπερεκχειλισμένα. Και εφόσον δεν υπάρχουν υπόνομοι θα έπρεπε να ενδιαφερθεί ο Δήμος και ν' αναλάβη την εκκένωση των βόθρων. Πέρυσι όταν στο Δάγκειο περι-

[138]Παρασκευάς Σαββαϊδης, *Ο συνοικισμός της Αγίας Φωτεινής: Εν χώρω τεχνήεσσα: αφιέρωμα στην καθηγήτρια Ξανθίππη Σκαρπιά-Χόιπελ,* ΑΠΘ 2011, σελ.469-476
[139]Ιωαννίδου (επιμ.) *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης,* ό. π., σελ. 99
[140]ό. π., σελ. 98
[141]ό. π., σελ. 97-98

ήρχοντο τον συνοικισμό τα συνεργεία του, όλοι έμεναν εκστατικοί μπροστά στην ακαθαρσία των αποχωρητηρίων. Και πολλά από αυτά τα φράξανε με ασβέστη γιατί ήταν εστίες επικίνδυνας μεταδοτικών νοσημάτων».[142]

4.1.2. Περιοχή Τούμπας

Ο συνοικισμός της Τούμπας ήταν ο μεγαλύτερος συνοικισμός της πόλης και χτίστηκε με τη συνδρομή της ΕΑΠ και της Πρόνοιας. Η συνολική επιφάνεια της περιοχής ήταν 135 εκτάρια, εκ των οποίων 55 βρίσκονταν στην Άνω Τούμπα και 80 στην Κάτω Τούμπα. Στην Άνω Τούμπα τα οικόπεδα ήταν μικρά (70-100 τ.μ.) ενώ στην Κάτω Τούμπα τα οικόπεδα ήταν 60-280 τ.μ. Στην Κάτω Τούμπα, οι δρόμοι είχαν πλάτος 5-6 μ. Τη διαμόρφωση 2.000 σπιτιών ανέλαβαν εργολάβοι, οι οποίοι μεταρρύθμισαν τους πρώτους παλιούς στρατώνες σε «διαμερισματάκια» παίρνοντας εργολαβίες από το κράτος. Παράλληλα, η ΕΑΠ έχτισε 3.000 μονοκατοικίες και 200 πολυκατοικίες με 8-10 περίπου οικογένειες σε κάθε μία από αυτές. 500 σπίτια χτίστηκαν επίσης με αυτοστέγαση, τοποθετήθηκαν δηλαδή «Γερμανικά» προκατασκευασμένα ξύλινα σπιτάκια για αρκετούς από τους πρόσφυγες.[143]
Τα σπίτια εξωτερικά έμοιαζαν πολύ μεταξύ τους. «Τα σπίτια δυό λογιώ. Τα μισά δύο κάμαρες χωρίς χολ. Τα υπόλοιπα ένα στενό διαδρομάκι με δύο καμαρούλες. Σε όλα από ένα κουζινάκι και δυό φουφούδες. Τίποτ' άλλο. Δυό πόρτες στην κουζίνα. Η μια βγάζει σ' ένα μικρό τούρκικο αναγκαίο. Η άλλη στο πίσω μέρος.»[144]

Η πρόσφυγας Ευγενία Μαρτινίδου, από την Τρίγλια της Προύσας, αναφέρει ότι αρχικά εγκαταστάθηκαν σε στρατιωτικούς θαλάμους όπου έμεναν 5-6 οικογένειες. Τους μοίραζαν γάλα για τα παιδιά κάθε πρωί ενώ οι ηλικιωμένοι «πήγαιναν κάθε πρωί από τον θάλαμο με τα κουτιά τους του γαλατιού, το σερβίτσιο και παίρνανε το τσάι και έρχονταν και πίνανε». Επίσης, αναφέρει ότι πολύς κόσμος πέθανε από τις βδέλλες και την ελονοσία.[145]

Στον συνοικισμό δεν υπήρχε ούτε ηλεκτρικό ούτε νερό. Οι λιγοστές βρύσες βρίσκονταν σε μεγάλη απόσταση μεταξύ τους και δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες των πολυάριθμων κατοίκων. Το νερό έτρεχε «σαν κλωστή» και το διέκοπταν συχνά, για αυτό και συχνά προέκυπταν καβγάδες.[146]

---

[142]ό. π., σελ. 95
[143]ό. π., σελ. 69, 70
[144]Ιφιγένεια Χρυσοχόου, *Ξεριζωμένη γενιά. Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη,* εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1988, σελ. 129
[145]Ευγενία Μαρτινίδου, 19 Δεκεμβρίου 1996, ΜΑ 70, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[146]Χρυσοχόου, ό. π., σελ. 130

Ο πρόσφυγας Δημήτρης Μουδρουβάνος από την Αρτάκη μαρτυρά ότι, μόλις έφτασε με την οικογένειά του στο Μεγάλο Καράμπουρνο, τους παρέλαβαν στρατιωτικά αυτοκίνητα και τους μετέφεραν συγκεκριμένα στην περιοχή της Άνω Τούμπας, όπου τους τοποθέτησαν ανά 50 ή 30 οικογένειες σε θαλάμους.[147] Η πρόσφυγας Ζωή Κρασά από την περιοχή Ζονγκουλντάκ, στα μικρασιατικά παράλια του Εύξεινου Πόντου, μαρτυρά ότι το καράβι που τους μετέφερε το 1922 έδεσε αρχικά στην προκυμαία της Θεσσαλονίκης και από εκεί με μαούνες τους μετέφεραν στο Καραμπουρνού και τους τοποθέτησαν στον κλίβανο· μπήκαν δηλαδή και λούστηκαν. Στη συνέχεια τους επέστρεψαν ξανά στην προκυμαία από όπου τους παρέλαβαν μεγάλα στρατιωτικά οχήματα, που τους μετέφεραν προς όποια κατεύθυνση επιθυμούσαν. Η οικογένειά της μεταφέρθηκε επίσης στην Τούμπα, όπου έδωσαν σε κάθε οικογένεια ένα αντίσκηνο, γιατί οι θάλαμοι που υπήρχαν είχαν γεμίσει. Επειδή «έβρεχε και κρύο, Βαρδάρης, Παναγιά μου τι γινόντανε έτσι τα σήκωνε. Τα νερά από κάτω…», όπως περιγράφει χαρακτηριστικά, τα αντίσκηνα σύντομα αντικαταστάθηκαν από παράγκες με «σανιδένιους καναπέδες, σανιδένια ντιβάνια και τα λοιπά».[148]

4.1.3. Περιοχή Καλαμαριάς

Ο συνοικισμός της Καλαμαριάς βρισκόταν σε μεγάλη χιλιομετρική απόσταση από την πόλη και ήταν ο μεγαλύτερος συνοικισμός της νοτιοανατολικής περιοχής.[149] Αρχικά ανήκε στην περιοχή της Καπουτζίδας (σημερινής Πυλαίας) και στον ελληνικό στρατό, ο οποίος είχε στρατιωτικές εγκαταστάσεις.[150] Στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν στρατόπεδο στο οποίο οι Αγγλογάλλοι είχαν φέρει στρατεύματα από την Αφρική για να πολεμήσουν στο πλευρό τους. Εκεί είχαν στήσει παράγκες, οι οποίες χρησιμοποιήθηκαν για να στεγαστούν οι πρόσφυγες που προέρχονταν στην πλειονότητά τους από την Τραπεζούντα του Πόντου και λιγότεροι από την Κωνσταντινούπολη και τη Σμύρνη.[151] Το 50% του προσφυγικού πληθυσμού προερχόταν από τον Εύξεινο Πόντο, το 30% από τα Μικρασιατικά παράλια, το 10% από τον Καύκασο και το υπόλοιπο 10% από διάφορα άλλα μέρη.[152] Σύμφωνα με τον πολεοδομικό σχεδιασμό του 1921, η έρημη αυτή περιοχή προοριζόταν αρχικά για παραθαλάσ-

[147]Δημήτριος Μουδρουβάνος, 6 Μαρτίου 1998, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[148]Κρασσά, ό. π.
[149]Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης*, ό. π., σελ. 72
[150]Μίμης Θεοφάνης, ΜΑ 69, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού. Τανιμανίδης, ό. π., σελ. 140
[151]Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης*, ό. π., σελ. 302-303
[152]Τανιμανίδης, ό. π., σελ. 141

σιες κατοικίες μεσαίων και ανώτερων στρωμάτων. Ο συνοικισμός δημιουργήθηκε με ανέγερση πρόσθετων τμημάτων, η οποία δεν ήταν όμως συντονισμένη και καθυστερούσε αρκετά.[153]

Περιγράφοντας τις συνθήκες που επικρατούσαν στα συμμαχικά παραπήγματα, υπάρχουν οι λίγοι που αναφέρουν ότι οι στρατώνες που έμεναν ήταν καλά ενωμένοι και με πατώματα ενώ οι περισσότεροι μαρτυρούν ότι οι στρατώνες είχαν για πάτωμα χώμα[154] και οι συνθήκες εκεί ήταν όχι μόνο αντίξοες αλλά και απάνθρωπες.[155] Ο Ευάγγελος Οικονόμου, από το Κορδελιό της Μικράς Ασίας, περιγράφει την περιοχή της Καλαμαριάς σαν «τσαμούρια … ήτανε μόνο λάσπες.» Επισημαίνει ότι η περιοχή δε χαρακτηριζόταν κέντρο υποδοχής των προσφύγων. Εκεί ήταν απλώς το Λοιμοκαθαρτήριο, όπου τους κρατούσαν ορισμένο χρονικό διάστημα, γινόταν η διαλογή και στη συνέχεια η προώθηση σε διάφορες περιοχές.[156]

Πολλοί είχαν ως κατοικία έναν χώρο λίγων τετραγωνικών μέτρων που χωριζόταν από τον χώρο του γείτονα με κουβέρτες και άλλα παλιοκούρελα «πλήρων μικροβίων και ασθενειών»,[157] χωρίς παραθυρόφυλλα και τζάμια, με φθαρμένες σανίδες.[158] Ο αερισμός ήταν δύσκολος και οι αναθυμιάσεις πολλές. Η πλειονότητα αυτών ήταν ηλικιωμένοι, ατυχείς γυναίκες, χήρες και ανήλικα ορφανά άνευ προστατών.[159]

Οι συνθήκες διαβίωσης στα συμμαχικά παραπήγματα (θαλάμους) ήταν άθλιες όχι μόνο τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους αλλά και αρκετά χρόνια μετά. Κάποιοι παρομοίαζαν τις συνθήκες αυτές με τη Σταύρωση του Χριστού.[160] Οι άνθρωποι συγκατοικούσαν με τα ζώα (χοίρους, όρνιθες, γάτες), συμφύρονταν στη λάσπη ενώ «Υπάρχουν άνθρωποι ζώντες όπως ζουν οι Εσκιμώοι με μόνην διαφοράν ότι αυτοί μεν είναι γυμνοί εκείνοι δε φορούν γουναρικά», αναφέρει χαρακτηριστικά η εφημερίδα *Το Φως* τον Μάρτιο του 1928. Την κατάσταση της υγιεινής μαρτυρά το κίτρινο χρώμα που αποκτούσαν οι πρόσφυγες. Συγκεκριμένα, η περιοχή της Καλαμαριάς χαρακτηρίστηκε πολλές φορές τόπος μαρτυρίου καθώς «νομίζει κανείς ότι ευρίσκεται εις τον τελευταίον κύκλον της κολάσεως».[161] Λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και της απειλής εξάπλωσης ασθενειών όπως η φυματίωση, η

---

[153]Ιωαννίδου (επιμ.), *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης*, ό. π., σελ. 72
[154]Καραχάνης, ό. π.
[155]Καράμπελας, ό. π.
[156]Ευάγγελος Οικονόμου, 3 Ιουνίου 1996, ΜΑ 32, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[157]Πώς δεν συντελέσθη η αποκατάστασις των προσφύγων», *Το Φως*, 29 Μαρτίου 1928, αρ. φ. 5742, σελ. 4
[158]«Ο Συνοικισμός της φρίκης», «Ο Ερυθρός Σταυρός και οι νέοι πρόσφυγες», *Το Φως*, 4 Σεπτεμβρίου 1922, αρ. φ. 3844, σελ. 2
[159] «Πώς δεν συντελέσθη η αποκατάστασις των προσφύγων», *Το Φως*, 29 Μαρτίου 1928, αρ. φ. 5742, σελ. 4
[160]Ανδρεάδης, ό. π.
[161]«Πώς δεν συντελέσθη η αποκατάστασις των προσφύγων», *Το Φως*, 29 Μαρτίου 1928, αρ. φ. 5742, σελ. 4

ελονοσία, ο εξανθηματικός τύφος στην πόλη της Θεσσαλονίκης, μέχρι και το 1924 εφαρμόστηκε η τακτική του αποκλεισμού της περιοχής με συρματόπλεγμα και φύλαξη αυτού από στρατιώτες.[162]

Όπως και σε άλλους συνοικισμούς, έτσι και στην Καλαμαριά ήταν έντονο το πρόβλημα της υδροδότησης και της έλλειψης αποχετευτικού συστήματος. «Νερό δεν υπήρχε». Υπήρχε μόνο μία κοινόχρηστη βρύση κάθε 300 ή 500 μέτρα και αυτό συχνά μέχρι το μεσημέρι ενώ η έλλειψη βόθρων πολλαπλασίαζε τα κουνούπια και έθετε σε κίνδυνο τη ζωή των πολιτών.[163]

Η εγκατάλειψη του συγκεκριμένου συνοικισμού και η δεινή κατάσταση που αντιμετώπισαν για πολλά χρόνια οι πρόσφυγες αποτυπώνεται στον λόγο του κατοίκου του συνοικισμού κ. Μεταλλείδη προς τον νεοεκλεγέντα δημάρχο κ. Μάνο, όταν ο τελευταίος, τον Οκτώβριο του 1929, μετέβη στην περιοχή για τα εγκαίνια δημαρχιακού παραρτήματος:

«Η συγκοινωνία της είναι αθλιεστάτη, κοπιώδης και δαπανηρά. Η ύδρευσίς της ελαττωματική. Η καθαριότης της κατωτέρα πάσης περιγραφής»[164]

4.1.3.1 Λοιμοκαθαρτήριο Καραμπουρνού Θεσσαλονίκης

Μετά το 1916, η περιοχή Καραμπουρνού στην Καλαμαριά αξιοποιήθηκε ως στρατόπεδο για να στεγάσει τα συμμαχικά αγγλικά και γαλλικά στρατεύματα σε ξύλινα παραπήγματα. Η περιοχή αυτή, που εγκαταλείφθηκε με τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εκτεινόταν από το σημερινό «Παλατάκι» ως τη «Μαρίνα» της Αρετσούς. Χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια για να υποδεχτεί τους πρόσφυγες από τον Καύκασο και τη νότια Ρωσία υποχρεώνοντάς τους σε απολύμανση και καραντίνα. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ο τομέας της υγείας χρησιμοποιήθηκε ως «μέσο ένταξης αλλά και αποκλεισμού ανθρώπων και ομάδων» και αποτέλεσε σημαντικό κριτήριο στη διαδικασία συγκρότησης με βάση την κοινή προέλευση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι αυτό των Καυκάσιων προσφύγων.[165]

Από τα σοβαρότερα προβλήματα που προέκυψαν με την έλευση των Καυκασίων (1919-1921) ήταν η ιατρική τους περίθαλψη και η προστασία της δημόσιας υγείας. Οι συγκεκριμένοι πληθυσμοί ήταν φορείς μολυσματικών ασθενειών, όπως ο υπόστροφος πυρετός, ενώ οι προερχόμενοι από ορεινές περιοχές ήταν επιρρεπείς στην ελονοσία. Επίσης, μεγάλο μέρος αυτών ήταν φορέας εξανθηματικού τύφου. Για αυτό, το κράτος φρόντισε τόσο για την

---

[162]Ιωαννίδου, «Η προσφυγική Καλαμαριά», ό. π., σελ. 298

[163]Χρήστος Σίμος, ΜΑ 33, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού. Ιωαννίδου, «Η προσφυγική Καλαμαριά», ό. π., σελ. 304-305

[164]«Τα εγκαίνια των δημαρχιακών γραφείων Τούμπας και Καλαμαριάς-Εκδηλώσεις ενθουσιασμού προσφύγων», *Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος*, 7 Οκτωβρίου 1929, αρ. φ. 2528, σελ. 4

[165]Πρακτικά Συνεδρίου *23-25 Νοεμβρίου,* Θεσσαλονίκη, ό. π., σελ. 98

εξυγίανση αυτών όσο και για την προστασία του γηγενούς πληθυσμού. Ο Χουχλιώτης Επ. Ιωαννίδης[166] σε αφήγησή του αναφέρει ότι, όταν τον Αύγουστο του 1924 έφτασαν από το χωριό Χουχλιά της περιφέρειας Αρτάκης στη Θεσσαλονίκη, τους απομόνωσαν σε στρατόπεδο για είκοσι τέσσερις ώρες, επειδή υπήρχε χολέρα.

Ήταν σύνηθες να μεταφέρουν τους πρόσφυγες από τα καράβια απευθείας στα λοιμοκαθαρτήρια όπου τους απολύμαιναν. Στη συνέχεια, τους μετέφεραν στα απομονωτήρια στην Καλαμαριά και την περιοχή Χαρμάνκιοϊ, απομονωμένους από την υπόλοιπη πόλη. Η ιστορικός Ελένη Ιωαννίδου, με βάση προφορικές μαρτυρίες, καταγράφει ότι «Η καραντίνα στον προσφυγικό καταυλισμό […] εφαρμόστηκε με τους σκληρούς όρους ενός στρατοπέδου συγκέντρωσης».[167]

Ο τρόπος που αντιμετώπισαν τους Καυκάσιους πρόσφυγες με τα «λαϊκά» ιατρεία, τα φαρμακεία και τα «προσφυγικά» νοσοκομεία συνέβαλε στο να μπορέσουν στη συνέχεια να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες των προσφύγων του 1922.[168] Οι συνθήκες στα λοιμοκαθαρτήρια, όπου έμεναν για λίγες ή και πολλές ημέρες,[169] ήταν παντού ίδιες. Ο Χατζηπροδρόμου αναφέρει ότι έμειναν δεκαέξι ημέρες καραντίνα σε τσαντίρια στην περιοχή Καραμπουρνού και από εκεί πήγαν με φορτηγά στη Θεσσαλονίκη.[170] Οι πρόσφυγες δηλαδή έμεναν σε τσαντίρια και έτρωγαν συσσίτιο από το κράτος.[171] Σύμφωνα με μαρτυρία του Ιωάννη Σωτηριάδη, γεννημένου στο Καρα-Καπίκιοϊ, στο λοιμοκαθαρτήριο το κράτος παρείχε μικρές ποσότητες τροφίμων. Τους μοίραζαν συνήθως ζάχαρη, μακαρόνια και κονσέρβες.[172] Ο Εμμανουήλ Τερτιλίκος από τα Μουδανιά, αναφέρει ότι, όταν έμειναν καραντίνα στο Καραμπουρνού, έτρωγαν «κάτι μπάμιες … χάλια… κάτι ψωμιά…μισό κουτάλι» και δεν είχαν ούτε νερό.[173]

Σύμφωνα με μαρτυρία του Χαρίτου Μαυρίκου από το Πελτζιάρι, όταν τους μετέφεραν στο Καραμπουρνού, τους έκαναν «διπλή ένεση, μια στο στήθος και μια στο χέρι» και τους έπιανε δυνατός πυρετός.[174] Τους έβαζαν να μείνουν είτε σε παράγκες είτε σε αντίσκηνα όπου έπιναν ζεστό νερό, «λές κι ήτανε βρασμένο, κι κείνο με οικονομία». Κάποιοι πέθαιναν από

---

[166]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας*, τ. Α΄, Αθήνα, 1980, σελ. 287
[167]Πρακτικά Συνεδρίου *23-25 Νοεμβρίου,* Θεσσαλονίκη, ό. π., σελ. 90, 93, 96
[168]ό. π., σελ. 99
[169]Καραχάνης, ό. π.. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας*, τ. Β΄, Αθήνα, 2004, σελ. 326
[170]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας*, τ. Β΄, Αθήνα, 2004, σελ. 15
[171]Ανδρεάδης, ό. π.
[172]Ιωάννης Σωτηριάδης, 4 Δεκεμβρίου 1999, Π 233, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[173]Εμμανουήλ Τερτιλίκος, ΜΑ 229, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[174]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας*, τ. Β΄, Αθήνα, 2004, σελ. 497

δυσεντερία και άλλες ασθένειες.[175] Για τουαλέτα («καμπινέ») είχαν έναν θάλαμο στην πλατεία. Ένας θάλαμος ήταν και το νοσοκομείο.[176]

Τα μέτρα όμως που λαμβάνονταν από τους αρμόδιους φορείς δεν είχαν τα αναμενόμενα αποτελέσματα λόγω του μεγάλου αριθμού προσφύγων, της έλλειψης μέσων και επαρκούς νερού.[177] Αρχικά, οι πρόσφυγες έμπαιναν στο λουτρό όπου είχε λίγο φως και «έχανε η μάνα το παιδί και το παιδί τη μάνα». Η πρόσφυγας Διαλεχτή Μεντεκίδου, από την Τραπεζούντα του Πόντου, θυμάται τον εαυτό της να εκπλήσσεται με το πράσινο σαπούνι που τους έδωσαν για να πλυθούν, καθώς ήταν μαθημένοι στο άσπρο. Η αδερφή της μάλιστα την απέτρεψε να το χρησιμοποιήσει, επειδή θεωρούσε ότι ήταν φάρμακο.[178]

Στο λοιμοκαθαρτήριο, πρώτα έκοβαν τα μαλλιά των γυναικών το οποίο τους στενοχωρούσε ιδιαίτερα. Κάποιες από αυτές, που ήταν εγκυμονούσες, απέβαλαν από τη στενοχώρια τους, άλλες αυτοκτόνησαν πέφτοντας στη θάλασσα ή έφτασαν ακόμη και να πεθάνουν από τη θλίψη.[179] Σε ορισμένες περιοχές, οι άντρες πιάνονταν στα χέρια με τους κουρείς για να τους εμποδίσουν να κόψουν σύρριζα τα μαλλιά των γυναικών και κατάφεραν να τις κουρεύουν «αλά φράγκα».[180] Η Καλλιόπη Σαββίδου, από τη Μούντα Τραπεζούντας, θυμάται ότι κούρεψαν μόνο όσους είχαν ψείρες.[181] Ο Παναγιώτης Ευθυμιάδης, καταθέτοντας τη δική του μαρτυρία από τα απολυμαντήρια, μαρτυρά ότι η οικογένειά του και ο ίδιος κατάφεραν να αποφύγουν το κούρεμα και τον κλίβανο μετά από τον χρηματισμό των αρμοδίων υπαλλήλων από τον πατέρα του.[182] Στον κλίβανο έβαζαν και τα ρούχα τους και τα παπούτσια τους. Τα παπούτσια τους συνήθως καίγονταν και δεν μπορούσαν να τα ξαναφορέσουν.[183]

Η Παρθένα Ελευθεριάδου-Τελλίδου, γεννημένη στην Τραπεζούντα, μετά το Καραμπουρνού εγκαταστάθηκε με την οικογένειά της στο «τέρμα της Καλαμαριάς», όπου έμειναν και πάλι καραντίνα σε ξύλινες, εγγλέζικες παράγκες. Στους προσφυγικούς θαλάμους έμειναν δύο με τρία χρόνια, σε έναν περιορισμένο χώρο χωρισμένο με κουρέλια.[184]

---

[175]ό. π., σελ. 311
[176]Ιουλία Φωτιάδου-Καζαντζίδου, 3 Οκτωβρίου 1997, Π 110, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[177]«Άφιξιν νέων θυμάτων εις το Λοιμοκαθαρτήριον», *Το Φως*, 17 Αυγούστου 1923, αρ. φ. 4148, σελ. 2
[178]Διαλεχτή Μεντεκίδου, 14 Ιουνίου 1996, Π 45, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[179]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας*, τ. Β΄, Αθήνα, 2004, σελ. 74, 127, 155
[180]ό. π. σελ. 311
[181]Καλλιόπη Σαββίδου, 11 Ιουνίου 1998, Π 162, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[182]Παναγιώτης Ευθυμιάδης, 7 Αυγούστου 1997, Π 102, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[183]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας*, τ. Β΄, Αθήνα, 2004, σελ. 263
[184]Παρθένα Ελευθεριάδου-Τελλίδου, 15 Ιουλίου 1995, Π 192, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Ο Ευάγγελος Παντελάκος, από τη Μαγνησία της Μικράς Ασίας, περιγράφει και αυτός χαρακτηριστικά το πέρασμά τους από την Καλαμαριά: «πριν μας βάλουνε στις παράγκες μας κατεβάζανε… μας κάνανε , εεε αυτό, απολύμανση, απολύμανση τα ρούχα, τα σ…, και το δεν είχαμε, σκεπάσματα τα είχαν πετάξει όλα.»[185]

[185]Παντελάκος, ό. π.

Κεφάλαιο 5 - Οι πρόσφυγες διαμορφώνουν τη «νέα» τους ζωή

Οι πρόσφυγες πίστεψαν αρχικά ότι η εγκατάστασή τους θα ήταν προσωρινή.[186] Αν και πρόσφυγες, ορισμένοι από αυτούς είχαν χρήματα για να καλύπτουν τις ανάγκες τους, τα οποία όμως κάποια στιγμή εξαντλήθηκαν.[187] Όταν μάλιστα συνειδητοποίησαν ότι οι πιθανότητες επαναπατρισμού ήταν ελάχιστες, άρχισαν να διαμορφώνουν τη «νέα» τους ζωή.

5.1 Επαγγέλματα

Οι πρόσφυγες, οι οποίοι συνειδητοποίησαν σύντομα ότι η εγκατάστασή τους ήταν μόνιμη, φρόντισαν να αναζητήσουν άμεσα επαγγελματική αποκατάσταση. Αξίζει να σημειωθεί ότι με την άφιξή τους, το 25% των ανδρών προσφύγων βρήκε εργασία.[188] Οι περισσότεροι από αυτούς προέρχονταν από πόλεις και ημιαστικά κέντρα, οπότε είχαν αναπτύξει εκεί δική τους επιχειρηματική δραστηριότητα και ελάχιστοι ήταν αυτοί που είχαν εξαρτημένη εργασία ή ήταν μισθωτοί.[189] Άνοιξαν καταστήματα, κρεοπωλεία, μανάβικα, άλλοι έκαναν επάγγελμα τις καλλιτεχνικές τους δεξιότητες παίζοντας, για παράδειγμα, «Καραγκιόζη» ή υφαίνοντας χαλιά. Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί ότι οι γνώσεις τους στην ύφανση των χαλιών είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν στην Καλαμαριά της Μακεδονίας τα ωραιότερα ταπητουργεία όπου τα κορίτσια κέρδιζαν τα «προς το ζην».[190]

Κάποιοι, για να μπορέσουν να δουλέψουν, δήλωναν ψευδή ημερομηνία γέννησης, όπως μαρτυρά ο πρόσφυγας Καράμπελας από το Βόρι (οικισμός νήσου Αλώνη στον Μαρμαρά-Προποντίδα). Ο ίδιος σε συνέντευξή του εκμυστηρεύεται ότι, ενώ ήταν μόλις δεκατριών, δήλωσε μεγαλύτερος, καθώς το όριο νόμιμης εργασίας ήταν άνω των δεκατεσσάρων ετών.[191]

Σε μια προσπάθεια καταγραφής των συνήθων επαγγελμάτων που ασκούσαν οι πρόσφυγες, έγινε μια ενδεικτική έρευνα με βάση τα μαθητολόγια του 2ου Δημοτικού Σχολείου της Καλαμαριάς,[192] το οποίο υποδέχτηκε τα προσφυγόπουλα από τις πρώτες κιόλας μέρες του ξεριζωμού τους. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι υπήρχε και άλλο σχολείο που υποδέχτηκε

---

[186]Φωτεινή Τολούδη-Κοσμά, 25 Μαΐου 1996, ΜΑ 17, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[187]Στρογγύλης, ό. π.
[188]Μεχτίδης, ό. π., σελ. 89
[189]Ιωαννίδου, «Η προσφυγική Καλαμαριά», ό. π., σελ. 307
[190]«Πώς δεν συντελέσθη η αποκατάστασις των προσφύγων», *Το Φως*, 29 Μαρτίου 1928 αρ. φ. 5742, σελ. 4
[191]Καράμπελας, ό. π.
[192] Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Συλλογή 2ου Δημοτικού Σχολείου, Μαθητολόγια σχολικών ετών 1921-1924*

προσφυγόπουλα στην περιοχή του Ρυσίου Θεσσαλονίκης, αλλά το αρχειακό υλικό του σχολείου δεν ήταν προσβάσιμο. Έτσι, με βάση τα μαθητολόγια του 2ου Δημοτικού Καλαμαριάς προέκυψε ότι τα πρώτα χρόνια της έλευσης των προσφύγων (1922-1924) η πλειονότητα των ανδρών ήταν εργάτες και κτίστες. Πολλοί ασχολούνταν με τη γη ως γεωργοί, ενώ δεν ήταν μικρός ο αριθμός αυτών που ήταν υποδηματοποιοί, ράπτες παντοπώλες. Σημαντικό στοιχείο που προέκυψε επίσης από την έρευνα είναι και το γεγονός ότι οι χαρακτηριζόμενοι ως άεργοι το σχολικό έτος 1922-1923 φαίνεται να έχουν αποκατασταθεί επαγγελματικά το επόμενο σχολικό έτος, καθώς ο συγκεκριμένος χαρακτηρισμός δεν υφίσταται στα μαθητολόγια. Αναλυτικότερα,

Όπως αποδεικνύεται και από το παραπάνω γράφημα, η πλειονότητα των γονέων των προσφυγόπουλων, που φοιτούσαν στο 2ο Δημοτικό Καλαμαριάς το σχολικό έτος 1922-1923, ασκούσαν διάφορα επαγγέλματα (λεπτουργοί, ιερείς, μικρέμποροι, μάγειρες, καραγωγείς, υφαντές κτλ.). Ακολουθεί σε σειρά το επάγγελμα του εργάτη και το επάγγελμα του γεωργού. Τέταρτος στη σειρά εμφανίζεται ο αριθμός των αέργων (πιθανότατα εννοούν ανέργων), ενώ ακολουθούν τα επαγγέλματα του παντοπώλη, του κτίστη, του υποδηματοποιού και του ράπτη.

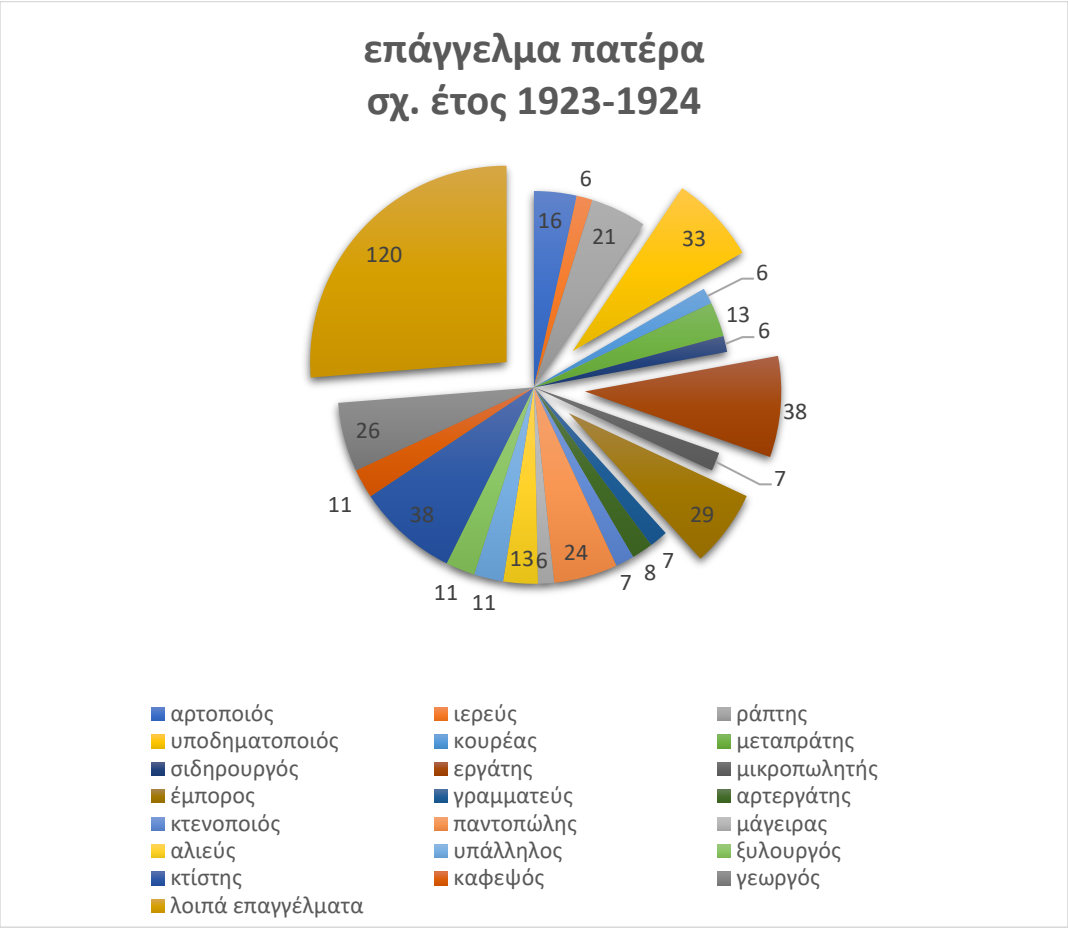

Το σχολικό έτος 1923-1924, όπως αποδεικνύεται και από το παραπάνω γράφημα, η πλειονότητα των γονέων των προσφυγόπουλων που φοιτούσαν στο 2ο Δημοτικό ήταν διαφόρων ειδικοτήτων (μηχανικοί, μεσίτες, κρεοπώλες, σιδηρουργοί, καραγωγείς, υαλοκόπτες, μικροπωλητές κτλ.). Ακολουθούν σε σειρά το επάγγελμα του εργάτη και του κτίστη και στη συνέχεια εμφανίζονται τα επαγγέλματα του υποδηματοποιού, του εμπόρου και του γεωργού, του παντοπώλη, του ράπτη και του αρτοποιού.

Όπως φαίνεται και στο παρατιθέμενο γράφημα, με βάση τα προαναφερόμενα μαθητολόγια, η επαγγελματική κατάσταση παρέμενε παρόμοια ως το 1927. Πιο συγκεκριμένα, το μεγαλύτερο ποσοστό ήταν εργάτες (6,6) και ακολουθούν οι υποδηματοποιοί (3,9) και οι κτίστες (3,8).[193]

[193]Ιωαννίδου, «Η προσφυγική Καλαμαριά», ό. π, σελ. 2

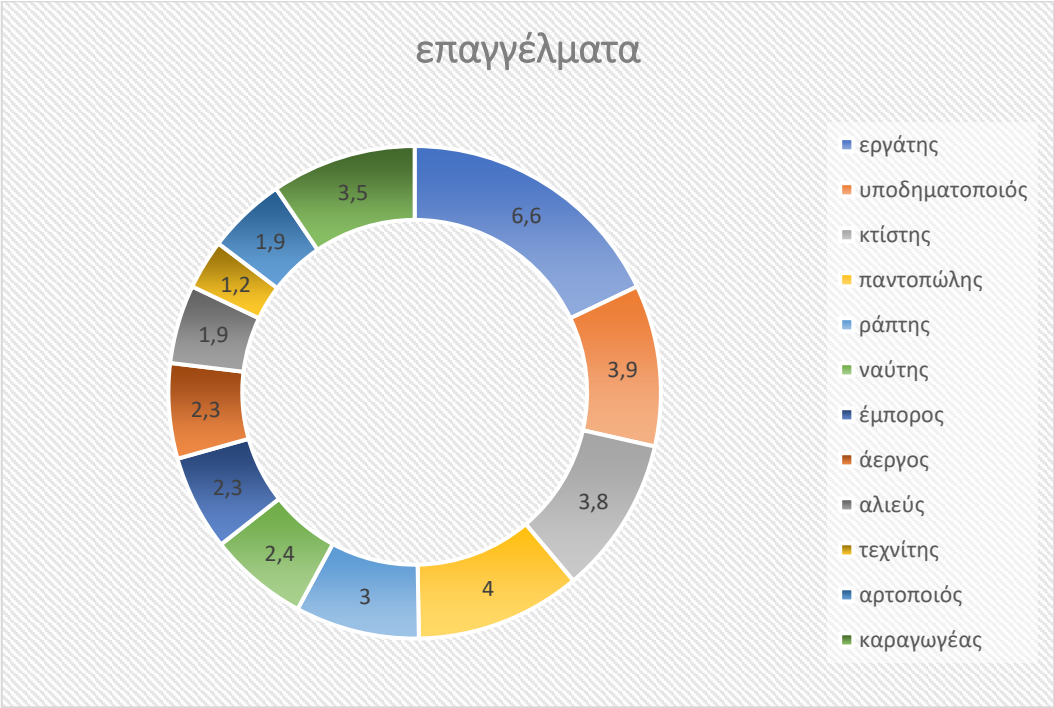

Μέσα από την καταγραφή στα μαθητολόγια διαπιστώνεται και η διαφορετική ονομασία κάποιων επαγγελμάτων.

γνωστός ως…	***αλλιώς…***
μικρέμπορος/μικροπωλητής	κάπηλος ή ρωποπώλης
αργυραμοιβός	σαράφης
σαλεπιοπώλης	σαλεπτσής
κηπουρός	περιβολάρης
μυλωνάς	μυλωθρός
μεταπωλητής	μεταπράτης
παπλωματής	εφαπλωματής
καρεκλάς	καθεκλοποιός

Επειδή η έρευνα εστιάζει σε καταγεγραμμένα επαγγέλματα ανδρών, να αναφερθεί ότι υπήρχαν και γυναίκες που, λόγω των νέων συνθηκών, αναγκάστηκαν να εργαστούν, όπως η πρόσφυγας Δήμητρα Κουτσούπη από το ορεινό χωριό Μπάλια της Μικράς Ασίας. Η ίδια μαρτυρά ότι, όταν ήρθε στη Θεσσαλονίκη, επειδή ο πατέρας της είχε σπασμένο χέρι για έναν

χρόνο, προσπαθούσαν η ίδια με τη μητέρα της να κερδίσουν χρήματα μέσω του κεντήματος.[194]

5.2 Σχολεία φοίτησης

Μετά τη σίτιση, τη στέγαση και την περίθαλψη, βασικό μέλημα των προσφύγων ήταν η μόρφωση των παιδιών τους και η διατήρηση της θρησκευτικής τους συνείδησης.[195] Και αφού το κράτος δε διέθετε τα ανάλογα κονδύλια, οι ίδιοι οι πρόσφυγες αποφάσισαν να χτίσουν μόνοι τους σχολεία μέσα στους προσφυγικούς συνοικισμούς, που θα κάλυπταν τις εκπαιδευτικές τους ανάγκες. Θα αναφερθούμε ενδεικτικά στα σχολεία της Καλαμαριάς και της Τούμπας, μιας και ήταν συνοικισμοί που συγκέντρωσαν μεγάλο αριθμό προσφυγόπουλων.

Στην Τούμπα, οι πρόσφυγες ίδρυσαν το πρώτο σχολείο το 1923, το οποίο πρωτολειτούργησε σε μια αποθήκη που είχε κατασκευαστεί από τενεκέδες στο προαύλιο του ορφανοτροφείου «Μέγας Αλέξανδρος». Στην πραγματικότητα, το σχολείο φτιάχτηκε από την Τεκτονική Στοά «Μέγας Αλέξανδρος Θεσσαλονίκης» για τα ορφανά που ακολουθούσαν τους πρόσφυγες. Από το 1923 μέχρι το 1930 ονομαζόταν «Μεικτή Δημοτική Σχολή Τούμπας της Τεκτονικής Στοάς "Μέγας Αλέξανδρος"» και τα έξοδα του σχολείου καλύπτονταν στο μεγαλύτερο μέρος τους από τη Στοά. [196]

Πλήρη αρχεία για τους εγγεγραμμένους μαθητές του σχολείου υπάρχουν από το σχολικό έτος 1926-1927. Από την *Εφημερίδα των Βαλκανίων* (7.9.1923) αντλούμε την πληροφορία ότι εκείνη την εποχή φοιτούσαν στο συγκεκριμένο σχολείο 600 παιδιά, από τα οποία αρρώστησαν και πέθαναν από ελονοσία περισσότερα από 200, ενώ πολλά παρέμειναν κλινήρη μέχρι τις αρχές της επόμενης σχολικής χρονιάς. Το σχολικό έτος 1926-1927, σύμφωνα με τα μαθητολόγια, στις τέσσερις πρώτες τάξεις του δημοτικού που υπήρχαν, είχαν εγγραφεί 447 μαθητές, από τους οποίους φοίτησαν τελικά 335. Σε επιστολή γονέων προς τον διευθυντή του σχολείου, που δημοσιεύτηκε στην ίδια εφημερίδα λίγα χρόνια αργότερα (23.1.1929), αναφέρεται ότι την εποχή εκείνη φοιτούσαν στο σχολείο 418 παιδιά, χωρίς εποπτικά μέσα και όργανα, σε μια παράγκα επιβλαβή για την υγεία των παιδιών. Από τα στοιχεία αυτά παρατηρούμε λοιπόν ότι το σχολείο της Τούμπας αποτέλεσε από τα πρώτα

---

[194]Δήμητρα Κουτσούπη, 27 Ιουνίου 1996, ΜΑ 60, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

[195]Κυριακή Μαμώνη, «Σωματειακή οργάνωση του ελληνισμού στη Μικρά Ασία, Γ΄, Σύλλογοι Καππαδοκίας και Πόντου», Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1986, τ. 6, σελ. 155-159

[196]Ελένη Τζιούτζια, *Το τενεκεδένιο σχολείο της Θεσσαλονίκης. Το σχολείο των προσφύγων*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, 2002, σελ. 51-53

χρόνια της έλευσης των προσφύγων ένα σχολείο με μεγάλο αριθμό μαθητών, το οποίο παρέμεινε πολυδύναμο παρά τη διαρροή μαθητών που φαινόταν ότι είχε.[197] Σύμφωνα με την καταγραφή των μαθητών της Α΄ Δημοτικού κατά το σχολικό έτος 1926-1927, οι περισσότεροι προέρχονταν από τη Σμύρνη (18), την Κωνσταντινούπολη (16), τη Νίγδη (13) και το Ικόνιο (12).[198]

Στον συνοικισμό της Καλαμαριάς, τα μαθήματα ξεκίνησαν το 1921 και πάλι σε μία παράγκα,[199] για να συνεχιστούν το 1925 σε έναν ξύλινο θάλαμο κόκκινου χρώματος, για αυτό και το συγκεκριμένο σχολείο έμεινε γνωστό ως κόκκινο σχολείο. Μόλις μετά το 1930 το Δημοτικό της Καλαμαριάς στεγάστηκε σε διώροφο κτήριο με δώδεκα αίθουσες διδασκαλίας. Επειδή Γυμνάσιο δεν υπήρχε, όσα παιδιά συνέχιζαν το σχολείο μετά το Δημοτικό μετακινούνταν σε Γυμνάσια της Θεσσαλονίκης και συγκεκριμένα στην περιοχή Ντεπώ. Το Γυμνάσιο της Καλαμαριάς, το λεγόμενο «Φροντιστήριο Τραπεζούντας» ιδρύθηκε πολύ αργότερα, το 1943.[200]

Η αθρόα προσέλευση των προσφύγων και σε αυτή την περιοχή επιβεβαιώνεται από τον αριθμό των μαθητών, ο οποίος αυξανόταν κάθε χρόνο όλο και περισσότερο. Σύμφωνα με τα μαθητολόγια του 2ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς το σχολικό έτος 1922-1923 φοιτούσαν στο σχολείο 764 μαθητές, το σχολικό έτος 1924-1924 φοιτούσαν 774, το σχολικό έτος 1924-1925 φοιτούσαν 942, το σχολικό έτος 1925-1926 φοιτούσαν 919 και το σχολικό έτος 1926-1927 φοιτούσαν 920 μαθητές.[201] Συγκριτικά δηλαδή με το δημοτικό σχολείο της Τούμπας που προαναφέρθηκε, οι πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στην περιοχή της Καλαμαριάς ήταν σχεδόν οι διπλάσιοι.

5.3 Εκκλησίες

Ο βίαιος ξεριζωμός των προσφύγων από τις εστίες τους δεν τους εμπόδισε να πάρουν μαζί τους εικόνες και ιερά σκεύη τα οποία τοποθέτησαν σε πρόχειρα παραπήγματα που έστησαν. Έθεσαν με αυτόν τον τρόπο τα θεμέλια μιας νέας ενορίας, αφιερωμένης συνήθως στον ίδιο άγιο που ήταν αφιερωμένη και η εκκλησία του τόπου καταγωγής τους. Τις περισσότερες φορές η ανέγερση ενός ναού γινόταν με προσωπική εργασία και έξοδα των ίδιων των προσφύγων, παρά τις περιορισμένες οικονομικές τους δυνατότητες. Το θρησκευτικό φρόνημα

---

[197] ό. π. σελ. 169
[198] ό. π. σελ. 172
[199]Βαρβάρα Καμπουρίδου-Τσακαλίδου, 24 Αυγούστου 1998, Π 190, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού
[200]Τανιμανίδης, ό. π., σελ. 141, 142
[201] Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Συλλογή 2ου Δημοτικού Σχολείου, Μαθητολόγια σχολικού έτους 1921-1924*

των προσφύγων ήταν ιδιαίτερα ισχυρό και αποτελούσε βασικό ενοποιητικό τους στοιχείο, οπότε αγωνίστηκαν με κάθε τρόπο προκειμένου να διατηρήσουν ζωντανή τη χριστιανική θρησκεία.[202]

Στον συνοικισμό της Τούμπας θεμελιώθηκε από τους πρόσφυγες ο ναός της Αγίας Μαρίνας στις 5.6.1927. Στα εγκαίνια προΐστατο ο Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Γεννάδιος, οι Διοικητικές, Στρατιωτικές και Δημοτικές αρχές και πλήθος ευσεβών.[203] Στην ίδια περιοχή, ο ναός Αγίου Φανουρίου και Ιωάννου του Προδρόμου εγκαινιάστηκε στις 7.10.1928 και πάλι από τον Μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο.

Στην περιοχή της Καλαμαριάς, ιδρύθηκε το 1926 ο ναός του Αγίου Νικολάου της Αρετσούς. Το 1930, σε ανάμνηση του ομώνυμου ναού που άφησαν πίσω τους οι Πόντιοι του Καρς, ανεγέρθηκε η σημερινή πλέον Μητρόπολη της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, η οποία μέχρι τότε στεγαζόταν σε παράγκα.[204] Λέγεται μάλιστα ότι μία από τις καμπάνες που κοσμούσε το κωδωνοστάσιο είχε μεταφερθεί από τους πρόσφυγες. Στην Καλαμαριά, επίσης, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες είχαν φέρει και είχαν τοποθετήσει σε παράπηγμα τη θαυματουργή εικόνα των Ταξιαρχών, στην περιοχή όπου πολύ αργότερα (1950) ανεγέρθη ο ναός των Ταξιαρχών. Σε παράγκα στεγαζόταν και ο ναός της Αγίας Παρασκευής στη Νέα Κρήνη, όπου οι πρόσφυγες είχαν τοποθετήσει τη θαυματουργή εικόνα της Αγίας Παρασκευής που είχαν φέρει από το Τσεσμέ της Μικράς Ασίας. Οι πρόσφυγες από την Τραπεζούντα έφεραν μαζί τους μέρος του λειψάνου του Αγίου Ευγενίου, προστάτη της πόλης τους, το οποίο ακόμη και σήμερα είναι τοποθετημένο σε έναν μικρό ναό στον προαύλιο χώρο της Μητρόπολης της Καλαμαριάς.[205] Ο Μητροπολίτης Τραπεζούντας Χρύσανθος Φιλιππίδης, ο οποίος διετέλεσε στη συνέχεια αρχιεπίσκοπος Αθηνών, σημειώνει ότι «επείχεν ο άγιος την αυτήν θέσιν και τιμήν, ην είχεν εν Θεσσαλονίκη ο πολιούχος αυτής μεγαλομάρτυς Δημήτριος, ομοιάζων αυτώ κατά τα θαύματα, το ζωηρόν βλέμμα, την εκπεμπομένην εκ της όψεως αυτού γαλήνην και την ανάβλυσιν του μύρου εκ της μυρορόου σορού».[206]

---

[202]Μαρία Καζαντζίδου, «Η θρησκευτική ζωή στην Καλαμαριά» στο *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία. 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ιστορικό φωτογραφικό λεύκωμα, Ιστορικό Αρχείο προσφυγικού Ελληνισμού, ILP Productions, 2004, σελ. 337

[203]«Εγκαίνια Ναού Τούμπας», *Το Φως*, 6 Ιουνίου 1927, αρ. φ. 5484, σελ. 2

[204]Παναγιώτης Ευθυμιάδης, ό. π.

[205] ό. π., σελ. 338-340

[206]Θεοδόσης Κυριακίδης, *Άγιος Ευγένιος ο Τραπεζούντιος: Από την ιστορία στη σημειολογία του προτύπου*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://epontos.blogspot.com/2014/01/Pontos-Ag.Evgenios.html, (28/12/2022)

Κεφάλαιο 6 – Μεθοδολογία έρευνας

Η εκπόνηση τη συγκεκριμένης εργασίας αποσκοπεί στο να ρίξει φως στα ακόλουθα βασικά ερευνητικά ερωτήματα:

- Κατά πόσο οι γηγενείς και ο κρατικός μηχανισμός υποδέχτηκαν τους πρόσφυγες όπως άρμοζε;
- Πώς βίωσαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες τη νέα τους πραγματικότητα στη Θεσσαλονίκη;
- Γιατί τα «Απολυμαντήρια της Καλαμαριάς» θεωρούνται τόπος ιστορικής μνήμης;
- Κατά πόσο επηρεάστηκε η αυτοεικόνα των Μικρασιατών προσφύγων από τον τόπο αρχικής τους στέγασης στην Καλαμαριά;

Μεθοδολογία

Η συγκεκριμένη έρευνα βασίστηκε στη διαδικασία της *τριγωνοποίησης δεδομένων*, η οποία αποτελεί μία τεχνική ευρύτερης αποδοχής.[207] Πιο συγκεκριμένα, αξιοποιήθηκε τόσο η ποιοτική όσο και η ποσοτική, προκειμένου να μην υπάρχουν κενά στην έρευνα.

Στο πλαίσιο της *ποιοτικής έρευνας* αξιοποιήθηκε η αφηγηματική έρευνα, η περιγραφή δηλαδή της ζωής ανθρώπων που έζησαν την περίοδο που μελετάται και έχουν αφηγηθεί την προσωπική τους εμπειρία. Οι αφηγήσεις των ανθρώπων που βίωσαν τον ξεριζωμό και δέχτηκαν τον άμεσο αντίκτυπο των γεγονότων αποτελούν σημαντική πηγή της ιστορίας. Μέσα από τις αφηγήσεις σχηματίζεται η εικόνα από την πρώτη επαφή τους με τον ελλαδικό χώρο και κάποιες φορές την εχθρότητα των παλαιοελλαδιτών. Παράλληλα όμως σχηματίζεται και η εικόνα των προσπαθειών της Πολιτείας και των ιδιωτών να συνδράμουν στην εγκατάσταση και περίθαλψη των προσφύγων, παρά τις δυσκολίες που υπήρχαν.[208] Επιχειρήθηκε λοιπόν η σύνθεση ορισμένων βιογραφιών από καταγραφές και αρχεία, συνεντεύξεις ή και φωτογραφικό υλικό. Συγκεντρώθηκε επίσης υλικό από εθνοβιογραφίες, ιστορικές μελέτες, εφημερίδες της εποχής και έγινε βιβλιογραφική ανασκόπηση.

Για την εκπόνηση της εργασίας χρησιμοποιήθηκε και η *ποσοτική έρευνα*, όσον αφορά την εξαγωγή συμπερασμάτων για τον τόπο προέλευσης των προσφύγων και τα επαγγέλματα

---

[207]Cohen L. & Manion L., *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μτφ. Μητσοπούλου Χρ. & Φιλοπούλου Μ., εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, σελ. 321

[208]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας*, τ. Α΄, Αθήνα, 1980, σελ. λδ΄- λς΄

που ασκούσαν τα πρώτα χρόνια εγκατάστασής τους στη Θεσσαλονίκη. Αν και έγινε προσπάθεια συγκέντρωσης μαθητολογίων από διάφορες περιοχές, τελικά η πρόσβαση ήταν εφικτή μόνο στην περιοχή της Καλαμαριάς και συγκεκριμένα στο μαθητολόγιο του 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου. Μελετήθηκαν λοιπόν τα μαθητολόγια του συγκεκριμένου σχολείου και καταγράφηκε το σχετικό υλικό το οποίο και μελετήθηκε.

Συμπεράσματα

Με την παρούσα έρευνα εξήχθησαν ορισμένα συμπεράσματα όσον αφορά την υποδοχή και εγκατάσταση των Μικρασιατών προσφύγων στην περιοχή της Θεσσαλονίκης. Ο τύπος της εποχής, αν και υποτίμησε αρχικά το ζήτημα, στη συνέχεια στήριξε τους πρόσφυγες με ποικίλους τρόπους. Διαμόρφωσε στήλες για να αναζητήσουν συγγενείς ή φίλους τους και πρόβαλλε διαρκώς τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν ζητώντας παράλληλα από τους ιθύνοντες να αναλάβουν τις ευθύνες τους. Αρκετές εφημερίδες τήρησαν φιλοπροσφυγική στάση αλλά πιο ένθερμη ήταν η στήριξη των εφημερίδων *Εφημερίς των Βαλκανίων,* του Νίκου Καστρινού και *Το Φως,* του Δημητρίου Ρίζου.

Όπως αποδείχτηκε από τις παρατιθέμενες μαρτυρίες προσφύγων (που έχουν απομαγνητοφωνηθεί από το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς του νομού Θεσσαλονίκης), ο κρατικός μηχανισμός, βρέθηκε απροετοίμαστος να υποδεχτεί τον πολυπληθή αριθμό των προσφύγων, ο οποίος μέρα με τη μέρα αυξανόταν όλο και περισσότερο. Για αυτό τον λόγο κάποιοι από τους πρόσφυγες βιάστηκαν να φτιάξουν αυθαίρετους συνοικισμούς, όπως αυτόν της Αγίας Φωτεινής. Ο κρατικός μηχανισμός για να προστατεύσει τους ντόπιους κατοίκους από τυχόν μεταδοτικές ασθένειες που έφεραν, υποχρέωσε τους πρόσφυγες σε απολύμανση στο Λοιμοκαθαρτήριο Καραμπουρνού. Προσπάθησε όμως παράλληλα, με τη βοήθεια φιλανθρωπικών οργανώσεων και του Ερυθρού Σταυρού, να παρέχει στους πρόσφυγες κάποια στοιχειώδη αναγκαία αγαθά και να τους τοποθετήσει αρχικά σε πρόχειρα καταλύματα και στη συνέχεια σε σπίτια, σε διάφορες περιοχές όπως η Τούμπα, η Ξηροκρήνη, η Καλαμαριά. Η έρευνα απέδειξε ότι τα αρχικά τοπωνύμια (τουρκικά ονόματα), που δόθηκαν στις περιοχές από τους ίδιους τους πρόσφυγες, στην πλειονότητά τους σήμερα έχουν αντικατασταθεί από άλλα. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό ότι η περιοχή Καραμπουρνού, παρά τη μετονομασία της μετά το 1928 σε Νέα Κερασιά, εξακολουθεί να ονομάζεται έτσι (γνωστή και ως Καραμπουρνάκι).

Η στήριξη των γηγενών δεν ήταν δεδομένη, Αρκετοί ήταν αυτοί που στελέχωσαν με γνήσια, φιλάνθρωπα αισθήματα τις οργανώσεις που δημιουργήθηκαν για τη στήριξη των προσφύγων, που προσέφεραν χρήματα, ρούχα, τρόφιμα, που τους προσέλαβαν ως εργατικό δυναμικό, που υιοθέτησαν ορφανά. Αρκετοί βέβαια ήταν και εκείνοι που έβλεπαν τους πρόσφυγες ως απειλή για την υγεία τους και την ασφάλειά τους. Κάποιες φορές οι Μικρασιάτες πρόσφυγες ανέχτηκαν τον υποβιβασμό και τα ρατσιστικά σχόλια των γηγενών, θεωρώντας τη νέα τους πραγματικότητα στη Θεσσαλονίκη προσωρινή.

Οι πρόσφυγες άρχισαν να διεκδικούν μέσω συλλόγων αξιοπρεπείς συνθήκες και μια καλύτερη ζωή στον νέο τόπο, όταν πλέον αντιλήφθηκαν ότι η πιθανότητα επιστροφής στην πατρίδα τους απομακρυνόταν. Προσπάθησαν να ασχοληθούν επαγγελματικά με τους χώρους όπου δραστηριοποιούνταν και στον τόπο καταγωγής τους, απασχολούμενοι συχνά ως εργάτες, γεωργοί και κτίστες. Κράτησαν επίσης αμείωτο το θρησκευτικό τους συναίσθημα φτιάχνοντας παράγκες για εκκλησίες και έστειλαν τα παιδιά τους στα σχολεία για να μορφωθούν. Δυστυχώς, για την έρευνα αξιοποιήθηκαν μόνο τα μαθητολόγια του 2^{ου} Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς καθώς μόνο αυτά ήταν προσπελάσιμα. Κρίνεται λοιπόν αναγκαίο σε επόμενες ερευνητικές μελέτες να δοθεί η δυνατότητα αξιοποίησης και άλλων μαθητολογίων, προκειμένου να εξαχθούν ασφαλέστερα συμπεράσματα.

Επίλογος

Συγκεφαλαιώνοντας, στην παρούσα έρευνα έγινε μια προσπάθεια αποτύπωσης της νέας πραγματικότητας που αντιμετώπισαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες. Πέρα από τα προβλήματα που προέκυψαν κατά την εγκατάστασή τους, αποδείχτηκε επίσης ότι χάριν αυτών άλλαξε και η οικονομική ζωή του τόπου όπου εγκαταστάθηκαν, καθώς αναδείχτηκαν άνθρωποι με ιδιαίτερες ικανότητες, που μπόρεσαν να ανταγωνιστούν εκείνους που δραστηριοποιούνταν σε διεθνές επίπεδο.[209] Προτείνεται λοιπόν να διεξαχθεί μεγαλύτερη έρευνα προκειμένου να αναδειχτούν περισσότερα στοιχεία για την προσφορά των προσφύγων στα πολιτιστικά στοιχεία της Θεσσαλονίκης, σε μια πόλη όπου ήταν ήδη έντονο το εβραϊκό στοιχείο.

[209]Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας*, τ. Α΄, Αθήνα, 1980, σελ. πδ΄

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΥΛΙΚΟ

Από το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού του Δήμου Καλαμαριάς

Λασπωμένος δρόμος μπροστά από το σπίτι του Λάμπρου Λαμπρίδη στην οδό Κ.Κ.Τ. 36 (σημερινή Κομνηνών 54), το 1949.
(Δωρεά Βασίλη Λαμπρίδη)

Πρωτοετείς σπουδάστριες της Επαγγελματικής Σχολής κοριτσιών που ίδρυσε ο "Προσφυγικός Φοίνιξ".
(Δωρεά Μαρίας Καραϊωσηφίδου-Ελευθερίου, Ισμήνης Καραϊωσηφίδου-Πολίτου).

Σκηνές του γαλλικού στρατού στην Καλαμαριά, στην περιοχή νότια από την σημερινή οδό Ανδριανουπόλεως.
Στο βάθος φαίνεται η "Βίλα Αλλατίνι", που σήμερα στεγάζει τη Νομαρχία.
(Δωρεά Καλεμκερή Χρήστου)

Καλαμαριά, 1950. Στην οδό Καλλίδου, στη δημόσια βρύση, μπροστά από το σπίτι του Σταμάτη Παραρά. Από αριστερά, η Ελένη Βιοπούλου, ο Γιάννης Μακρόπουλος, η μητέρα του Μαρίκα Μακροπούλου και η Κλαίρη Λαμπριανίδου. Φαίνονται στο βάθος οι σωλήνες για την κατασκευή των υπονόμων.
(Δωρεά Βιοπούλου - Μικρομάστορα Μαρίκας)

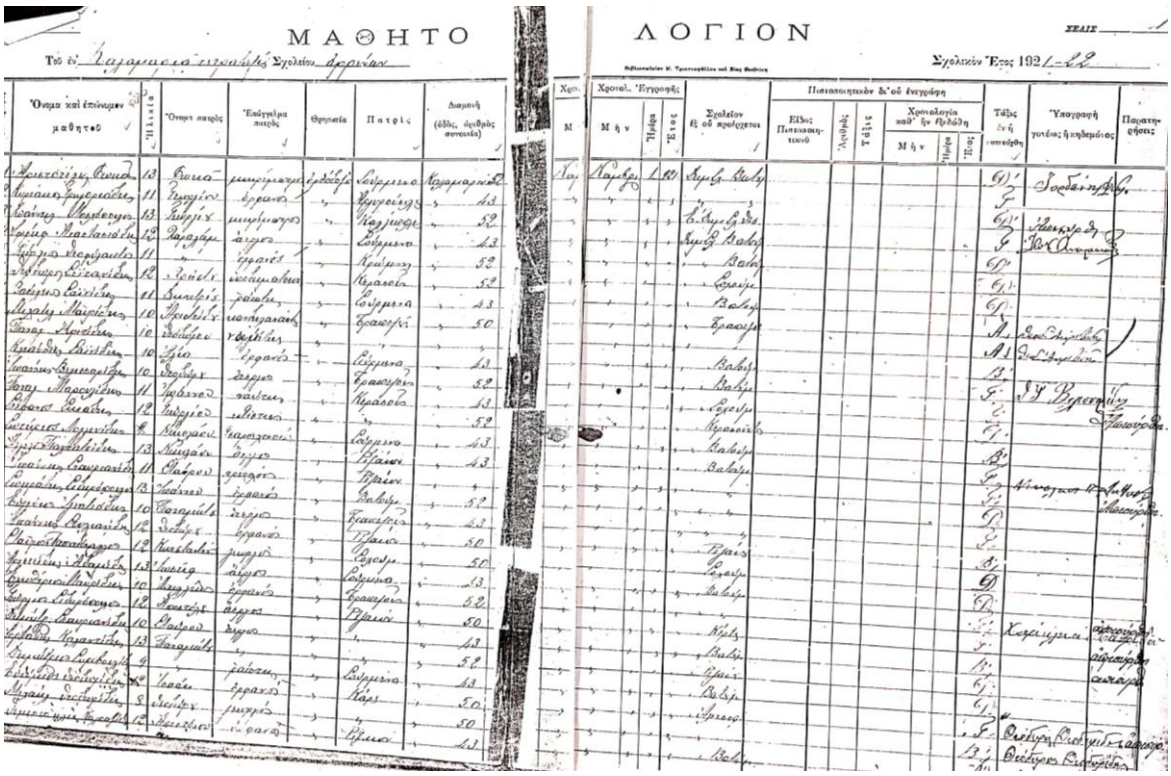

Μαθητολόγιο 2ου Δημοτικού Σχολείου Καλαμαριάς

Ι.Α.Π Ε.

Εσωτερικό στρατιωτικού νοσοκομειακού θαλάμου στην Καλαμαριά, περίπου το 1916. Από το 1920 και μετά, οι θάλαμοι αυτοί στέγασαν τους πρόσφυγες. Όλες οι φωτογραφίες των στρατιωτικών εγκαταστάσεων, τραβήχτηκαν από το Ρώσο φωτογράφο Βορονώφ.

(Δωρεά Καλεμκερή Χρήστου)

Τέλη δεκαετίας 1950. Αγιασμός για την έναρξη του σχολικού έτους, στο προαύλιο των σχολείων που στεγάζονταν στο κτίριο της οδού Κομνηνών (σημερινό Δημαρχείο). Διακρίνονται ο παπα - Στάθης, πρώτος εφημέριος του Ιερού Ναού Αγίου Ιωάννη Κατιρλί και πίσω δεξιά ο πατήρ Νικόλαος, εφημέριος του Ιερού Ναού Αγίου Νικολάου.

Ι.Α.Π.Ε. - Συλλογή Ιεράς Μητροπόλεως Καλαμαριάς

Ο Ιερός Ναός Ταξιαρχών στο Κουρί, το 1955. Από αριστερά διακρίνονται, οι επίτροποι Βασιλακιρέης και Ανδρέας Καρατζάς, ο πατήρ Παντελεήμων, ο επίτροπος Πέτρος Πετρίδης και ο ψάλτης Αθανάσιος Ιωαννίδης.

Ι.Α.Π.Ε. – Ιδιωτική Συλλογή Ανδρέα Τζαβάρα

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

Μαρτυρίες

Ανδρεάδης Αναστάσιος, Σεπτέμβριος 1996, ΜΑ 57, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Αρτσιτσόγλου Σεραφείμ, 28 Αυγούστου 1997, ΜΑ 146, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Γεωργόπουλος Γρηγόρης, 15 Ιανουαρίου, 1995, ΜΑ 1, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Γόμπου Χρύσα, 25 Ιανουαρίου 1996, ΜΑ 6, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Ελευθεριάδου-Τελλίδου Παρθένα, 15 Ιουλίου 1995, Π 192, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Ευθυμιάδης Παναγιώτης, 7 Αυγούστου 1997, Π 102, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Θεοφάνης Μίμης, ΜΑ 69, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Καμπουρίδου-Τσακαλίδου Βαρβάρα, 24 Αυγούστου 1998, Π 190, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Καράμπελας Γιώργος, 11 Ιουλίου 1996, ΜΑ 23, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Καραχάνης Νικόλαος, 8 Απριλίου 2002, ΜΑ 394, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Κεδίκογλου-Τουτούζογλου Αλεξάνδρα, 10 Μαρτίου 1998, ΜΑ 198, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Κουτσούπη Δήμητρα, 27 Ιουνίου 1996, ΜΑ 60, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Κρασσά Ζωή, 19 Δεκεμβρίου 1996 ΜΑ 72, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Λινάρδου-Μενεξέ Στέλλα, 21 Ιουνίου 1996, ΜΑ 48, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Μαρτινίδου Ευγενία, 23 Δεκεμβρίου 1996, ΜΑ 70, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Μιχαηλίδου Αρετή, 14 Δεκεμβρίου 1997, ΜΑ 191, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Μουδρουβάνος Δημήτριος, 6 Μαρτίου 1998, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Οικονόμου Ευάγγελος, 3 Ιουνίου 1996, ΜΑ 32, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Παντελάκος Ευάγγελος, 28 Ιουλίου 1996, ΜΑ 22, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Παπαδόπουλος Δημήτριος, Π 67, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Σαββίδου Καλλιόπη, 11 Ιουνίου 1998, Π 162, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Σιμητόπουλος Δημήτρης, ΜΑ 217, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Σίμος Χρήστος, ΜΑ 33, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Στεργιάδου Αθανασία, 25 Ιουνίου 1996, ΜΑ 61, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Στρογγύλης Ιωάννης, ΜΑ 55, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Σωτηριάδης Ιωάννης, 4 Δεκεμβρίου 1999, Π 233, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Τερτιλίκος Εμμανουήλ, ΜΑ 229, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Τολούδη-Κοσμά Φωτεινή, 25 Μαΐου 1996, ΜΑ 17, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Τζιτζιρόπουλος Νικόλαος, 8 Οκτωβρίου 1997, ΜΑ 155, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Φωτιάδου-Καζαντζίδου Ιουλία, 3 Οκτωβρίου 1997, Π 110, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού

Εφημερίδες

Εφημερίς των Βαλκανίων, Θεσσαλονίκη 1922-1930, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης

Μακεδονία, Θεσσαλονίκη 1922, 1927, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης

Μακεδονικά Νέα, Θεσσαλονίκη 1924, 1927, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης

Νέα Αλήθεια, Θεσσαλονίκη 1928, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης

Ταχυδρόμος Βορείου Ελλάδος, Θεσσαλονίκη 1922-1929, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης

Το Φως, Θεσσαλονίκη 1922-1928, Κεντρική Δημοτική Βιβλιοθήκη Θεσσαλονίκης

<u>Βιβλιογραφία</u>

Ανδρεάδης Γιώργος, Καλαμαριά μου αξέχαστη, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1994

Ανδριώτης Νίκος, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη, αποκατάσταση,* εκδ. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, Αθήνα, 2020

Αραμπατζή Χριστίνα, *Πορεία ζωής: πρόσφυγες από το Παπαζλί στο Ζαγκλιβέρι*, Θεσσαλονίκη [χ.ό.], 2009

Βασιλείου Σωτηρία, «Το προσφυγικό ζήτημα μέσα από την εφημερίδα *Φως* (1922-1930)», στο Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος-Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 2009

Βεϊνόγλου Φιλοκτήτης, Βεϊνόγλου Μαρία (μετάφραση) *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Κοινωνία των Εθνών, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα, 1997

Βεργέτη Κ. Μαρία, *Από τον Πόντο στην Ελλάδα. Διαδικασίες διαμόρφωσης μιας εθνοτικής ταυτότητας*, εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Α.Ε. Θεσσαλονίκη, 1994

Βουτσινάκη Α. Στέλλα, *Μικρασιατικές Αναμνήσεις και Άλλα διηγήματα*, Θεσσαλονίκη, 1977

Cohen L. & Manion L., *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας*, μτφ. Μητσοπούλου Χρ. & Φιλοπούλου Μ., εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα, 2000

Γυμνάσιο 6ο Καλαμαριάς, *Προσφυγική καλή μεριά: το πριν... το μετά... και το τώρα*, εκδ. Science – Press, Θεσσαλονίκη, 2003

Δεληγιάννης Γιώργος, *Η ανταλλαγή των πληθυσμών και η εγκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων της Καππαδοκίας στη Μακεδονία*, εκδ. Ίδμων, Αθήνα, 1997

Διαμαντόπουλος Αθανάσιος (επιμ.) *Η ιστορία των Ελλήνων του Καυκάσου στο Καρς και στο Κιλκίς. Εικονογραφημένη διαδρομή ενός αιώνα (1900-2000)*, Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Κιλκίς, Αθήνα, 2001

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Larousse Britannica, εκδ. Πάπυρος, Αθήνα, 2007

Εξερτζόγλου, Χάρης, Σταματόπουλος Δ. κ.α., *Το 1922 και οι πρόσφυγες: μια νέα ματιά*, επιμέλεια - εισαγωγή Αντώνης Λιάκος, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2011

Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Η Καλαμαριά στο Μεσοπόλεμο (1920-1940): πρόσφυγες: δημιουργώντας τη νέα πατρίδα*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη, 1998

Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, *Συλλογή 2ου Δημοτικού Σχολείου, Μαθητολόγια σχολικού έτους 1921-1924*

Ιωαννίδου Ελένη, «Η προσφυγική Καλαμαριά», στο Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος-Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 2009

Ιωαννίδου Ελένη (επιμ.) *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940): Πρακτικά Ημερίδας 17 Μαΐου 2008,* Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, εκδ. Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη, 2010

Καζαντζίδου Μαρία, «Η θρησκευτική ζωή στην Καλαμαριά» στο *Η Καλαμαριά γράφει ιστορία. 1940-1967. Από την επιβίωση στη δημιουργία*, Ιστορικό φωτογραφικό λεύκωμα, Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού, ILP Productions, 2004

Καλαϊτζόγλου Βασίλης, Καρβέλα Δέσποινα, *Στις παράγκες: ιστορία μιας ζωής*, εκδ. Εστία, Αθήνα, 1993

Κατραμόπουλος Γιώργος, *Ένας αιώνας δυο πατρίδες*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 1995

Κατσάπης Κώστας, «Το προσφυγικό ζήτημα» στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες, μια νέα ματιά*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα, 2011

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες των Δυτικών παραλίων της Μικράς Ασίας*, τ. Α΄, Αθήνα, 1980

Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, *Η Έξοδος, Μαρτυρίες από τις επαρχίες της Κεντρικής και Νότιας Μικράς Ασίας*, τ. Β΄, Αθήνα, 2004

Κούσης Α. Αναστάσιος, *Ο παππούς μας: το μυθιστόρημα που γράψανε οι Καλαμαριώτες με την ιστορία τους*, Καλαμαριά, 1995

Κοψαχείλης Ι. Στέλιος, *Θεσσαλονίκη προσφυγομάνα: η μουσική και η ζωή των προσφύγων και λεύκωμα φωτογραφιών: άγνωστα ντοκουμέντα*, εκδ. Μαίανδρος, Θεσσαλονίκη, 1997

Μαραβελάκη Μ.-Βακαλοπούλου Α., *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*, εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993

Μαραβελάκη Μ., Βακαλοπούλου Α., *Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις στην περιοχή της Θεσσαλονίκης*. εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 1993

Μαρκαντωνάτος Γεράσιμος, *Ομήρου Οδύσσεια. Ερμηνευτική προσέγγιση του μεταφρασμένου κειμένου,* τόμ. Α΄, εκδ. Gutenberg, Αθήνα, 2000

Λαμψίδης Ν. Γιώργος, *Οι πρόσφυγες του 1922: η προσφορά τους στην ανάπτυξη της χώρας,* εκδ. Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1992, 1989

Μεχτίδης Στ. Πέτρος, *Η άφιξη των προσφύγων στη Θεσσαλονίκη το 1922,* εκδ. Μαλλιάρης Παιδεία, 2021

Νάσκου-Περράκη Π., *Το νομικό καθεστώς των προσφύγων στη διεθνή και ελληνική έννομη τάξη*, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα – Κομοτηνή, 1991

Πελαγίδης Ευστάθιος, *Μακεδονία, κιβωτός των ξεριζωμένων Ελλήνων (1913-1930): οι 1.385 προσφυγικοί οικισμοί και η καταγωγή των προσφύγων κατά περιοχές και χώρες προέλευσης*, εκδ. Κ. & Μ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2019

Πρακτικά Ημερίδας, *Η μεταμόρφωση της Θεσσαλονίκης. Η εγκατάσταση των προσφύγων στην πόλη (1920-1940), 17 Μαΐου 2008,* εκδ. Επίκεντρο

Πρακτικά Συνεδρίου *23-25 Νοεμβρίου, Θεσσαλονίκη. Πρωτεύουσα των προσφύγων. Οι πρόσφυγες στην πόλη από το 19212 μέχρι σήμερα,* εκδ. Αφοί Κυριακίδη Α.Ε.

Πελαγίδης Ευστάθιος, *Ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις και πρώτα κοινωνικά μέτρα για τους πρόσφυγες του 1922*, στο Ιωάννης Σ. Κολιόπουλος-Ιάκωβος Δ. Μιχαηλίδης (επιμ.) *Οι*

πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 2009

Ράπτης Κωνσταντίνος, «Αχειροποίητος Θεσσαλονίκης. Αρχιτεκτονική και γλυπτός διάκοσμος», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, τ. Α΄, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2016

Σαββαϊδης Παρασκευάς, *Ο συνοικισμός της Αγίας Φωτεινής: Εν χώρω τεχνήεσσα: αφιέρωμα στην καθηγήτρια Ξανθίππη Σκαρπιά-Χόιπελ,* ΑΠΘ 2011

Σαμουηλίδης Χρήστος, *Ιστορία του ποντιακού ελληνισμού*, εκδ. Αλκυών, Αθήνα [198]

Στεργίου Αγγελική, *Η Καλαμαριά χθες* σήμερα* αύριο***,** εκδ. Δήμος Καλαμαριάς, Θεσσαλονίκη, 19_

Τανιμανίδης Γ. Παναγιώτης, *Ποντιακοί οικισμοί στην Ελλάδα,* Θεσσαλονίκη, 1988

Τζιούτζια Ελένη, *Το τενεκεδένιο σχολείο της Θεσσαλονίκης*. *Το σχολείο των προσφύγων*, Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Δήμος Θεσσαλονίκης, 2002

Χρυσοχόου Ιφιγένεια, *Ξεριζωμένη γενιά. Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη,* εκδ. Φιλιππότη, Αθήνα, 1988

<u>Ηλεκτρονικές πηγές</u>

Adrian Edwards, *«Πρόσφυγας» ή «μετανάστης» – Ποιος όρος είναι ο σωστός;,* 11. 07. 2016, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.unhcr.org/gr/12771-prosfygas_i_metanastis.html (21/12/2022)

Βασιλειάδου Μάρω, *Μνήμες Μικράς Ασίας στο Μπενάκη: Το χρονικό μιας επετείου που άλλαξε την Ελλάδα,* 15.09.2022, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.kathimerini.gr/culture/562044259/mnimes-mikras-asias-sto-mpenaki-to-chroniko-mias-epeteioy-poy-allaxe-tin-ellada/ (26/12/2022)

Κυριακίδης Θεοδόσης, *Άγιος Ευγένιος ο Τραπεζούντιος: Από την ιστορία στη σημειολογία του προτύπου*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://epontos.blogspot.com/2014/01/Pontos-Ag.Evgenios.html, (28/12/2022)

Πύλη για την ελληνική γλώσσα, *Υποδοχή*, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.greek-language.gr/greekLang/modern_greek/tools/lexica/triantafyllides/search.html?lq=%CF%85%CF%80%CE%BF%CE%B4%CE%BF%CF%87%CE%AE&dq=, (21/12/2022)

Σύμβαση του 1951 για το καθεστώς των προσφύγων, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.unhcr.org/gr/wp-content/uploads/sites/10/2018/01/04-symvasiprotokollo.pdf (12/12/2022)

100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή: Οι προκλήσεις, οι στόχοι, οι εκδηλώσεις, (χ.σ.). 09.01.2022, διαθέσιμο στον δικτυακό τόπο: https://www.ethnos.gr/greece/article/190499/100xroniaapothmikrasiatikhkatastrofhoiproklhseisoistoxoioiekdhloseis (11/01/2023)